

Bibliographic Repertoire of Football in Spain (1900- 1936). 121 works to interpret the social impact of football in contemporary history

XAVIER TORREBADELLA-FLIX

Universitat Autònoma de Barcelona (Spain)

ANTONI NOMDEDEU-RULL

Universitat Rovira i Virgili (Spain)

Abstract

In this study¹ we present the first historical annotated bibliography of Spanish football in the first third of the twentieth century. On the one hand, we show the first football literature published in Spain, essentially technical-propagandistic type, which emerged in the cultural context of Modernism and under the umbrella of Regenerationism. On the other hand, we show football monographs, which is a predominant type of work in this period that reflects the prominence and popular success that football achieved as a mass-entertainment sport. The 121 works that are discussed in this repertoire have been found through the use of a wide variety of heuristic techniques as printed catalogues, records from historical newspaper archives, and searches in computerised databases or in antique bookshops. The contribution of this repertoire will contribute to knowledge of the social impact of this sport and facilitate the development of further studies on the subject matter.

Keywords: *history of football in Spain, football bibliography, sports literature, bibliographical repertoires, sports documentation*

¹ This study is framed in the aid granted by the URV ("Ajuts per fomentar la incorporació i visualització d'investigadors emergents a la Universitat Rovira i Virgili – Banco Santander 2013 (LINE2013)") for the project "Historical Dictionary of football terms (initial phase)." (Ref. 2013LINE-04) (from 01/07/2013 to 31/12/2014).

Repertori bibliogràfic del futbol a Espanya (1900-1936). 121 obres per interpretar l'impacte social del futbol en la història contemporània

XAVIER TORREBADELLA-FLIX

Universitat Autònoma de Barcelona (Espanya)

ANTONI NOMDEDEU-RULL

Universitat Rovira i Virgili (Espanya)

Resum

En aquest estudi¹ es presenta la primera bibliografia històrica comentada del futbol espanyol del primer terç del segle xx. Més concretament, exposem, d'una banda, la primera bibliografia futbolística apareguda a Espanya, bàsicament de tipus tecnicopropagandístic, que va sorgir en el context cultural del Modernisme i amb el paraigua del Regeneracionisme, i, de l'altra, les monografies de futbol, tipus d'obra predominant en aquest període i reflex del protagonisme i de l'èxit popular que va adquirir el futbol com a espectacle de masses. Les 121 obres que es tracten en aquest repertori han estat localitzades per mitjà de l'ús d'una àmplia diversitat de tècniques heurístiques, com la consulta de catàlegs impresos, buidatges d'hemeroteques històriques, recerques en bases de dades digitalitzades o en llibreries d'antiquari. L'aportació del present repertori contribuirà al coneixement de l'impacte social d'aquest esport i facilitarà l'elaboració d'estudis ulteriors sobre l'objecte d'estudi.

Paraules clau: *història del futbol a Espanya, bibliografia del futbol, literatura esportiva, repertoris bibliogràfics, documentació esportiva*

¹ Aquest estudi s'insereix en el marc de l'ajut concedit per la URV "Ajuts per fomentar la incorporació i visualització d'investigadors emergents a la Universitat Rovira i Virgili – Banco Santander 2013 (LINE2013)" per al projecte "Diccionario histórico de términos del futbol (fase inicial)" (ref. 2013LINE-04) (des de 01/07/2013 fins a 31/12/2014).

Introduction

Sport is one of the most representative social phenomena of the contemporary era. In Spain, there have been some outstanding works that have contributed to the interpretation of its history (Lagardera, 1992; Pujadas, 2011; Rivero, 2003), but, instead, many others have been made with little consultation of original sources and dubious references. On this issue, Pastor (2003) also stated “that historical studies, especially in Spain are scarce and riddled with topics that serve only to reinforce a simplistic and basic view that contributes little to the most accurate description of bygone times” (p. 13). Similarly, Professor Pastor (2003) highlights that the “work of historical reconstruction requires to perform various tasks amongst which, probably, the interpretation of events is not the most urgent” (p. 13). In this sense Menéndez Pelayo (1876) already said that the true importance of the literature should reside in detailing the value of books and their contents in order to contribute to science and history, emphasizing that “criticism must be the first condition of the bibliographer” (p. 65). It was precisely Blanco (1927), follower of the thesis by Menéndez Pelayo (Punzano, 1991), who has contributed the most to the literature of Physical Education and Sports (Torrebadella, 2009).

Later, it was Pastor (1995) who started an extensive bibliographic repertoire on Physical Education, Sports and other related works that, even today, being in permanent review, cannot be considered closed since it is still necessary to understand and manage historical documentary sources to build more accurate interpretations.

Amongst all existing sports, football is the one that accumulates the greatest historicist representation. At present, there are many clubs that have published their history, often with the purpose of celebrating a centenary anniversary, such as the Real Club Recreativo de Huelva, Sevilla Football Club, Athletic Club of Bilbao, Barcelona Football Club, Real Club Deportivo Español or Real Madrid. However, these contributions tend to focus on the results or prizes obtained and on emphasizing the most representative sports figures of the entity.

The preparation of these historical memoirs has almost always had the partner or group of amateur partners who love history and selflessly have devoted much time and effort to finding documentary evidence in libraries, newspaper libraries or private and public archives.. On top of this, these people can

Introducció

L'esport és un dels fenòmens socials més representatius de l'època contemporània. A Espanya s'han elaborat alguns treballs destacats que han contribuït a interpretar-ne la història (Lagardera, 1992; Rivero, 2003; Pujadas, 2011), però, en canvi, molts altres s'han confeccionat sense a penes consultar fonts originals i amb dubtoses referències. Sobre aquesta qüestió també es pronuncia José Luis Pastor (2003) quan corrobora “que els estudis de caràcter històric, especialment a Espanya, són molt escassos i estan farcits de tòpics que només serveixen per refermar una visió simplista i simplificadora que poc aporta a la descripció més fidel de les èpoques pretèrites” (pàg. 13). Així mateix, remarca el professor Pastor (2003) que la “feina de reconstrucció històrica requereix fer diverses tasques, entre les quals la interpretació dels esdeveniments probablement no és la més urgent” (pàg. 13). En aquest sentit, Menéndez Pelayo (1876) ja va indicar que la veritable importància de la bibliografia hauria de residir a detallar el valor dels llibres i del seu contingut, amb l'objecte de contribuir a la ciència i a la història, subratllant que “la crítica ha de ser la primera condició del bibliògraf” (pàg. 65). És precisament Rufino Blanco (1927), fidel seguidor de les tesis de Menéndez Pelayo (Punzano, 1991), qui més ha contribuït a la bibliografia de l'educació física i l'esport (Torrebadella, 2009).

Més tard, és Pastor (1995) qui va iniciar un extens repertori bibliogràfic sobre l'educació física, l'esport i altres obres afins, que encara avui, en permanent revisió, no podem considerar tancat, ja que encara és necessari conèixer i manejar fonts documentals històriques per construir interpretacions més precises.

Entre tots els esports existents, el futbol és el que acumula una major representació historicista. En l'actualitat, són molts els clubs que han publicat la seva història, sovint amb motiu de la celebració d'un aniversari centenari, com per exemple l'Athletic Club de Bilbao, el Futbol Club Barcelona, el Reial Club Esportiu Espanyol o el Real Madrid. No obstant això, aquestes aportacions solen centrar l'interès en els resultats o en els títols obtinguts i a destacar les figures esportives més representatives de l'entitat.

Per a la confecció d'aquestes memòries històriques, gairebé sempre s'ha comptat amb el soci o grup de socis aficionats i amants de la història, que de manera desinteressada han dedicat molt esforç i temps a cercar dades documentals en biblioteques, hemeroteques o arxius públics i privats, a més de considerar les fonts

also be considered direct oral sources that are able to provide data, which is often not incorporated into the texts. Uniquely, this goal has encountered some obstacles such as sparse scientific or literary interest that have originated the written works of sport, which meant, until recently, an obstacle for libraries to acquire and catalogue them.

Thanks to the documentary digitalisation offered by many libraries and archives, it is now a little easier to rescue data about the history of Spanish football from oblivion. Thus, the possibility to publish studies is accelerated because the information from the past can be checked more quickly. In short, new knowledge and greater historical depth may be offered and, above all, the contextualisation of events can be better reinterpreted. This has been possible to a great extent thanks to the digitalisation of sports press. The National Digital Newspaper Library, the ARCA (Arxiu de les revistes catalanes antigues) project of the Catalonia Library or the newspaper archive of *El Mundo Deportivo* make available to the research community, among other segments of the population, many volumes that today are essential to improve the description and analysis of the history of contemporary sport.² Additionally, the digitalisation of the general national and local news press or society magazines also provides precious value to complete the documented information in other type of sources.

However, we share the view that technological advances have cracked the humanistic values and the close relationship between Historiography, Library Science and Documentation (Alfaro, 2011). The fact that restoring this link and letting history speak through its works as the main capital of social and cultural transformations, is one of our chief purposes. But this will only be possible if bibliographical indexes are constructed and accessibility to catalogues of the countless documentation centres and other existing scattered works is provided.

An important task towards the digitalisation of the old sports book is still pendant. While the old

orals directes d'aquelles persones que poden aportar dades moltes vegades no incorporades en els textos. Singularment, aquest objectiu ha ensopegat amb alguns obstacles, com l'escàs interès científic o literari que han suscitat les obres de l'esport, la qual cosa ha suposat fins no fa gaire un fre perquè les biblioteques les adquirissin i les cataloguessin.

Gràcies a la digitalització documental que ofereixen moltes de les biblioteques i arxius, avui resulta una mica més fàcil rescatar de l'oblit dades sobre la història del futbol espanyol. D'aquesta manera, s'accelera la possibilitat de publicar estudis perquè les informacions del passat poden verificar-se amb major rapidesa. En definitiva, poden aportar-se nous coneixements i més profunditat històrica i, sobretot, pot re-interpretar-se millor la contextualització dels esdeveniments. Això ha estat possible, en gran part, gràcies a la digitalització de la premsa esportiva. L'Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional, el projecte ARCA (Arxiu de les Revistes Catalanes Antigues) de la Biblioteca de Catalunya o l'hemeroteca de *El Mundo Deportivo* posen a disposició de la comunitat investigadora, entre altres segments de la població, molts volums que avui són imprescindibles per poder avançar en la descripció i anàlisi de la història de l'esport contemporani.² Així mateix, la digitalització de la premsa general nacional i local de notícies o revistes de societat també aporta un inestimable valor per completar les informacions documentades en un altre tipus de fonts.

No obstant això, participem de l'opinió segons la qual els avenços tecnològics han esquerdat el valor humanístic i l'estreta relació existent entre la historiografia i la bibliotecologia i documentació (Alfaro, 2011). El fet de restablir aquest vincle i deixar parlar la història a través de les seves obres, com a principal capital de les transformacions socials i culturals, és un dels nostres principals propòsits. Però això serà possible si es construeixen repertoris bibliogràfics i es facilita l'accessibilitat als catàlegs de la infinitat de centres documentals existents i altres obres disperses.

Queda encara pendent una important tasca cap a la digitalització del llibre antic esportiu. Si bé el

² The following works can be found among the sports digitalized media in the BN: *El Deporte Velocipédico* (1895-1896), *Gran Vida* (1903-1929), *La Jornada Deportiva* (1922-1925), *Heraldo Deportivo* (1915-1935) or *Madrid-Sport* (1916-1924). In ARCA: *Los Deportes* (1897-1910), *La Jornada Deportiva* (1921-1926), *Sports* (1923-1924), *Stadium* (1911-1930), *L'Esport Català* (1925-1927) or *Rambla* (1931-1935) or *Xut* (1922-1936).

² Entre la premsa esportiva digitalitzada podem trobar, en la BN, *El Deporte Velocipédico* (1895-1896), *Gran Vida* (1903-1929), *La Jornada Deportiva* (1922-1925), *Heraldo Deportivo* (1915-1935) o *Madrid-Sport* (1916-1924); en ARCA, *Los Deportes* (1897-1910), *La Jornada Deportiva* (1921-1926), *Sports* (1923-1924), *Stadium* (1911-1930), *L'Esport Català* (1925-1927), *Rambla* (1931-1935) o *Xut* (1922-1936).

book has a greater presence on the internet every day and is of interest to researchers, bibliophiles, collectors or curious people, the case of books about sports lacks bibliographical indexes and there is little interest in addressing academic studies from a historical perspective. Given the lack of interest on the part of those responsible for organising library collections in locating and purchasing old collections on sporting matters for libraries, it is necessary to use the whole amalgam internet presence such as antiquarian booksellers, auctions or “collectors” portals to locate these documents (Pedraza, 2002). However, there is still little general interest in the retrieval and dissemination of ancient Spanish sports funds, thereby preventing the achievement of “heritage of everyone” through the democratisation and globalisation of historical and documentary sport sources.

We do not want to overlook the work in this field of the Research Centre of History and Statistics of the Spanish Football (CIHEFE), an organization that started a broadcast project with the Cuadernos de Fútbol³ magazine in July 2009, in which, in addition to history, extensive information of documentary materials that enrich the reconstruction of the history of this sport is presented.

However, unfortunately, it proved very difficult to access historical sporting literature. Although in recent years there has been interest and promotion of several initiatives or studies about knowledge of sports information sources (Aquesolo, 2000; Irureta-Goyena, 1996), there has not been a national project to retrieve or concentrate a great part of the lost or scattered historical sources. Likewise, in Spain, the historical and documentary study of the works of the sport is in a marginal situation and we could state that it has very little academic value in the fields of librarianship and documentation sciences, with the exception of some recent and valuable contributions (Berasategui, 2008). In this respect, as Pastor (2008) points out, “the literature on physical activity and sport has also attracted little interest among researchers in this genre” (p. 15). To overcome these obstacles, specific biographical and bio-bibliographical studies (Díez, 2000), which are always intended to facilitate the work of the academic researchers or fans, are required. To this end, we have addressed this critical bibliographic repertoire of Spanish

llibre antic en internet cada dia té més presència i és d'interès d'investigadors, bibliòfils, col·leccionistes o curiosos, en el cas dels llibres entorn de l'esport no es tenen repertoris bibliogràfics i hi ha un escàs interès acadèmic a abordar estudis des d'una perspectiva històrica. Davant la poca afecció dels responsables d'organitzar els fons bibliotecaris per localitzar i adquirir per a les pròpies biblioteques fons antics sobre la matèria esportiva, és necessari, per localitzar aquests documents, recórrer a tota l'amalgama de presències a internet, a llibrers d'antiquari, subhastes o portals de “col·leccionistes” (Pedraza, 2002). No obstant això, continua existint un escàs interès general per la recuperació i difusió dels fons antics de l'esport espanyol, impedit d'aquesta manera aconseguir un “patrimoni de tots” mitjançant la democratització i globalització de les fonts històriques i documentals de l'esport.

No volem passar per alt la feina que en aquest àmbit està fent el Centre d'Investigacions d'Història i Estadística del Futbol Espanyol (CIHEFE), organisme que al juliol de 2009 va iniciar un projecte de difusió amb la revista *Cuadernos de Futbol*,³ on a més de la història es presenta un àmplia informació de materials documentals que enriqueixen la reconstrucció de la història d'aquest esport.

No obstant això, i lamentablement, trobem grans dificultats quant a l'accés a la bibliografia esportiva històrica. Encara que en els últims anys aquest tema ha suscitat l'interès i s'han promogut diverses iniciatives o estudis entorn del coneixement de les fonts d'informació esportiva (Aquesolo, 2000; Irureta-Goyena, 1996), encara no ha prevalgut un projecte nacional que tracti de recuperar o concentrar una gran part de les fonts històriques perdudes o escampades. Així mateix, a Espanya, l'estudi històric i documental de les obres de l'esport es troba en una situació marginal i podríem afirmar que té molt poc valor acadèmic en l'àmbit de les ciències de la documentació i la biblioteconomia, amb l'excepció d'algunes contribucions recents i valuoses (Berasategui, 2008). A aquest respecte, tal com assenyala Pastor (2008), “la bibliografia relacionada amb l'activitat física i l'esport ha suscitat un escàs interès també entre els investigadors d'aquest gènere” (pàg. 15). Per salvar aquests obstacles, són necessaris els estudis biogràfics i biobibliogràfics específics (Díez, 2000), que sempre tenen com a objecte facilitar el treball als investigadors acadèmics o aficionats. Amb aquest propòsit, doncs, hem abordat el present

³ <http://www.cihefe.es/cuadernosdefutbol>

³ <http://www.cihefe.es/cuadernosdefutbol>

football between 1900 and 1936, where we present a total of 121 references, some of which are completely unprecedented in any previous catalogue or bibliographic reference (Blanco, 1927; Llaverías, 1935; Museo Pedagógico Nacional, 1915; Sintés, 1933).

Materials and method

The works included in this directory have been located through the use of a wide variety of heuristic techniques such as printed catalogues, records from historical newspaper archives, and searches in computerized databases or in antique bookshops.

The purpose of the chronological boundary between 1900 and 1936 is to determine the period in which Spanish sport, and especially football, originated and emerged into popular culture. This period coincided with the institutional low esteem for the technical or informative literature that generated the matter itself.

Although the primary source of the works location has focused on previous studies (Torrebadella, 2000, 2009, 2011; Torrebadella & Olivera, 2012), the repertoire with new references and contributions has expanded, some by direct purchase in antique bookstores and others found through the internet, from which platforms www.todocoleccion.net and www.iberlibro.com respectively stand. We have also sought records of the *Catálogo de la Biblioteca del Gimnasio de Colón* (Llaverías, 1935), the collective catalogue of the Spanish Network of University Libraries (REBIUN) and the Library of Sport of the Government of Catalonia, whose on-going mission is to recover and concentrate the works that are scattered throughout the world in order to complete a catalogue that serves sport researchers in the best possible way. Further locations have used search platforms like Digital Newspaper Library of the National Library and the digital newspaper archives of *La Vanguardia* and *El Mundo Deportivo* of Barcelona.

From the methodological perspective cited by Ayuso (1999), the bibliographic repertoire that we presented arises from a study around the bibliography understood as a first step in the systematization of information sources –in this case football–

consisting of the search, identification, description and classification of printed documents, in any medium, in order to provide tools and organize

repertori crític bibliogràfic del futbol espanyol entre 1900 i 1936, en el qual presentem un total de 121 referències, algunes de les quals són completament inèdites en qualsevol altre catàleg o repertori bibliogràfic anterior (Blanco, 1927; Llaverías, 1935; Museo Pedagógico, 1915; Sintés, 1933).

Materials i mètode

Les obres incloses en aquest repertori s'han localitzat gràcies a l'ús d'una àmplia diversitat de tècniques heurístiques, com per exemple catàlegs impresos, buidatges d'hemeroteques històriques, recerques en bases de dades digitalitzades o llibreries d'antiquari.

La delimitació cronològica entre 1900 i 1936 té com a objecte fixar el període en què l'esport espanyol, i especialment el futbol, va forjar els seus orígens i va desenvolupar la seva eclosió popular. Aquest període va coincidir amb la baixa estima que institucionalment es va tenir per la bibliografia tècnica o divulgativa que generava la pròpia matèria.

Encara que la principal font de localització de les obres han estat els estudis anteriors (Torrebadella, 2000, 2009 i 2011; Torrebadella & Olivera, 2012), s'ha ampliat el repertori amb noves referències i aportacions, algunes per adquisició directa en llibreries d'antiquari i d'altres localitzades a través d'internet, de les quals destaquen, respectivament, les plataformes www.iberlibro.com i www.todocoleccion.net. Així mateix, hem demanat registres del *Catálogo de la Biblioteca del Gimnasio de Colón* (Llaverías, 1935), del catàleg col·lectiu de la Xarxa de Biblioteques Universitàries Espanyoles (REBIUN) i de la Biblioteca de l'Esport de la Generalitat de Catalunya, que té com a missió constant recuperar i concentrar en el seu fons totes les obres que es troben disperses pel món amb l'objecte de completar de la millor manera possible un catàleg al servei dels investigadors de l'esport. Altres localitzacions efectuades han tingut com a plataformes de recerca l'Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional i les hemeroteques digitals de *La Vanguardia* i *El Mundo Deportivo* de Barcelona.

A partir de la perspectiva metodològica que esmenta Ayuso (1999), el repertori bibliogràfic que presentem parteix d'un estudi entorn de la bibliografia entesa com una primera fase en la sistematització de les fonts d'informació –en aquest cas del futbol–,

constituïda per la recerca, identificació, descripció i classificació dels documents impresos, en qualsevol mena de suport, amb la finalitat de proporcionar instruments i organitzar

appropriate services that facilitate intellectual activity to get new knowledge at a general and/or specialized level (p. 214).

The discussion is organized in three clearly identified stages or periods. This division coincides with important moments and historical periods that entailed significant political, social and economic changes. The impact of these changes also affected the social development of sport and had its reflection in the presence of sports literature around football. We have finalised these gestation or regenerationist periods (1900-1919), the implementation phase (1920-1929) and the consolidation and transformation phase (1930-1936).

Discussion

Gestation or regenerationist stage (1900-1919)

This stage is characterized by the identification of football as having an elitist and bourgeois status. Football arose amongst fashionable and regenerationist connotations, and it was an excellent means of physical education, mainly in private schools belonging to religious congregations. In these first two decades, there was a process of institutionalization. This first phase of gestation coincided with the end of the Great War in Europe, and regarding sports, it concluded with the collective demands for the inclusion of football in the Olympic Games in Antwerp (Kuntz, 1919; Reparaz, 1919).

Throughout the first decade of the twentieth century, football was still practiced in its rudimentary form and with little knowledge of the rules (García-Castell, 1968). Football was regarded as an athletic and amateur sport and it was practiced with other fashionable sports such as rowing, cycling, fencing or gymnastics. These young people who worshiped physical education were known as sportsmen. They used to be representatives of the bourgeoisie who emulated the fashions and customs of the Anglo-Saxon colony, often established in industrial development zones (Castro, 2012; Torrebadella, 2012c).

In this emerging era, we can hardly refer to national technical literature about football, because in general, there was hardly any sporting literature (Torrebadella, 2011a). During the first two decades of the twentieth century, the production of sporting

els serveis adequats que facilitin l'activitat intel·lectual, amb el propòsit d'aconseguir un coneixement nou en un nivell general i/o especialitzat" (pàg. 214).

La discussió s'ha organitzat en la divisió de tres etapes o períodes clarament identificats. Aquesta divisió coincideix amb importants moments i períodes històrics que van comportar significatius canvis polítics, socials i econòmics. L'impacte d'aquestes transformacions també va repercutir en el desenvolupament social de l'esport i va tenir el seu reflex en la presència de la literatura esportiva entorn del futbol. Hem concretat aquests períodes en l'etapa de gestació o regeneracionista (1900-1919), l'etapa d'implantació o de "els feliços anys vint" (1920-1929) i l'etapa de consolidació i transformació (1930-1936).

Discussió

Etap de gestació o regeneracionista (1900-1919)

Aquesta etapa es va caracteritzar per la identificació del futbol com a signe elitista i burgès. El futbol es va presentar entre connotacions de moda i de regeneracionisme i es va mostrar com un excel·lent mitjà d'educació física, principalment a les escoles privades pertanyents a les congregacions religioses. En aquestes dues primeres dècades, es va produir un procés d'institucionalització. Aquesta primera fase de gestació va coincidir amb la fi de la Gran Guerra a Europa i va tenir com a colofó les demandes col·lectives de l'esport per organitzar la participació en els Jocs Olímpics d'Anvers (Kuntz, 1919; Reparaz, 1919).

Al llarg de la primera dècada del segle XIX, el futbol encara es practicava en la seva forma rudimentària i amb un escàs coneixement de les regles (García-Castell, 1968). El futbol era considerat com un esport atlètic i amateur i es practicava al costat d'altres esports de moda com el rem, el ciclisme, l'esgrima o la gimnàstica. Aquests joves que rendien culte a l'educació física eren coneguts com *sportsmans*. Solien ser representants de la burgesia que emulaven les modes o costums de la colònia anglosaxona, sovint establerta en zones de desenvolupament industrial (Castro, 2012; Torrebadella, 2012c).

En aquesta incipient època, a penes podem referir-nos a una literatura tècnica nacional del futbol perquè en general a penes existia bibliografia esportiva (Torrebadella, 2011a). Durant les dues primeres dècades del segle XX, la producció bibliogràfica esportiva

literature published in Spain was generally scarce. The first works published around football focused more on the development of an informative work rather than on a formative one (Torrebadella, 2009; Torrebadella & Olivera, 2012).

Before 1910, except for Barcelona, football had just made an early manifestation in the populations with the highest urban and industrial concentration (Torrebadella, 2012c). To the general public, football was conceptualized as snobbery or a fashion item among young wealthy people (Torrebadella, 2009). However, this perception would soon change in the popular collective imagination of the twenties (Pujadas & Santacana, 2001).

Initially, the teaching of the game had the immediate oral source of advantaged fans –often represented by sports leaders of the English colony– as reference, but that was not enough to normatively establish the continuous evolution of the game. Therefore, in these nascent years, the publication of the first rules was the basis for learning how to play in a certain order and with certain rules.

In these years, the football game was very rudimentary and its practice was part of one of the many athletic activities of the physical education program or done by those considered as good sportsmen. The sport was not fragmented yet and professionalism or expertise had not appeared. This was reflected in the first sports treaties of the time in which foot-ball was another sport (Barba, 1912; Tunmer & Fraysse, ca 1910; Viada, 1903; Weber, ca 1910). However, this view changed in a few years.

The first football monographs in Spanish arrived late compared to those in English. During the first decade, there were a few books, which consisted of simple manuals that tried to illustrate the fundamental technical principles and how to organize the game tactically. The first monograph was written by Graham (1913), *Novísimo tratado de Foot-ball, a technical manual translated from English into Spanish*. A year later *Football Asociación* (1914) was published, it was the first technical football manual originally written in Spanish, that José Elías Juncosa (1880-1944) had the honour of publishing as an experienced player and whose prologue was written by Hans Gamper, president of FC Barcelona in several stages (Balius, 1982, Elías, 1992; Torrebadella, 2009). This was the first book of an exceptional collection under the name “Los Sports” that the publishing house

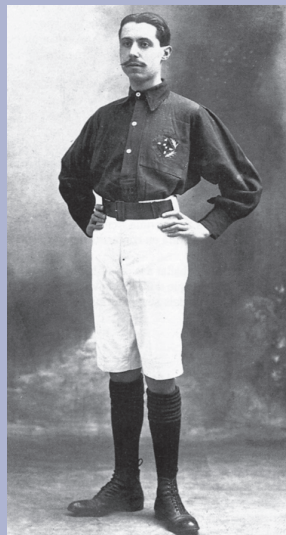
publicada a Espanya va ser generalment escassa. Les primeres obres publicades entorn del futbol se centren més en el desenvolupament d'una feina divulgativa i propagandística que no formativa (Torrebadella, 2009; Torrebadella & Olivera, 2012).

Abans de 1910, a excepció de Barcelona, el futbol a penes havia constituït una incipient manifestació en les poblacions de major concentració urbana i industrial (Torrebadella, 2012c). Per al públic en general, el futbol va ser concebut com a esnobisme o producte de moda entre els joves de classe benestant (Torrebadella, 2009). No obstant això, aquesta percepció molt aviat canviaria en l'imaginari col·lectiu i popular dels anys vint (Pujadas & Santacana, 2001).

Inicialment, l'ensenyament del joc tenia com a referència la immediata font oral dels aficionats més avantatjats, que sovint estava representada pels líders esportius de la colònia anglesa, però que, no obstant això, no era suficient per assentar normativament les contínues evolucions del joc. Per això, en aquests incipients anys, la publicació dels primers reglaments va ser la base per aprendre a jugar amb un cert ordre i norma.

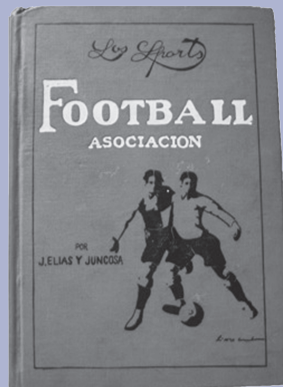
En aquests anys el joc del futbol era molt rudimentari i la seva pràctica formava part d'una de les moltes activitats atlètiques del programa d'educació física o d'aquell que es considerava un bon *sportsman*. L'esport encara no s'havia fragmentat i el professionalisme o l'especialització no havien aparegut. Així es reflecteix en els primers tractats esportius de l'època on el *foot-ball* apareixia com un esport més (Barba, 1912; Tunmer & Fraysse, ca. 1910; Viada, 1903; Weber, ca. 1910). No obstant això, aquesta apreciació va canviar en pocs anys.

Les primeres publicacions monogràfiques del futbol van arribar tard respecte a les angleses. Entrada la primera dècada, van aparèixer uns pocs llibres que consistien en uns senzills manuals que tractaven d'il·lustrar els principis tècnics fonamentals i el mode d'organitzar tàcticament el joc. La primera obra monogràfica va ser la de Graham (1913), *Novísimo tratado de Foot-ball*, un manual tècnic traduït de l'anglès al castellà. Un any més tard es va publicar *Football asociación* (1914), el primer manual tècnic de futbol escrit originàriament en espanyol, que José Elías Juncosa (1880-1944) va tenir l'honor de publicar com a experimentat jugador i el pròleg del qual va ser escrit per Hans Gamper, el qual fou president del Futbol Club Barcelona en diverses etapes (Balius, 1982, Elías, 1992; Torrebadella, 2009). Aquest va ser el primer llibre d'una excepcional col·lecció que, amb el nom de “Los esports”, l'editorial de Francisco

1

Figures 1 and 2. José Elías with the clothes of the Foot-ball Club Barcelona in 1906 (Font: Apunts d'Educació Física i Medicina Esportiva). In 1914 José Elías published *Football Asociación*, Vol. 1 of the popular Library "Los Sports" and the first Spanish football technical manual (Source: authors)

2

Figures 1 i 2. Josep Elías amb la vestimenta del Foot-ball Club Barcelona el 1906 (Font: Apunts d'Educació Física i Medicina Esportiva). El 1914 Josep Elías va publicar *Football Asociación*, número 1 de la popular biblioteca "Los sports" i el primer manual tècnic del futbol espanyol (Font: autors)

Francisco Sintes issued in Barcelona (Balius, 1998; Torrebadella & Olivera, 2012). (Figures 1 and 2).

These early works were born under the cultural context of modernism and the heat of the regenerationist movement that characterized the early years of the twentieth century. Authors like Viada (1903), Barba (1912) and Elías (1914) "identify the unequivocal regenerationist doctrinarian starred in the sport" (Torrebadella-Flix & Nomdedeu-Rull, 2013, p. 12).

From that date on and before reaching the golden era of the twenties, some more works were published, but they had little technical value, such as Gibert (1918) or Llovera (ca. 1919).

The change of the international horizon from June 28, 1914 and the state of peace in Spain marked an "oasis" in Spanish sport. It was precisely from this moment, apart from the world war, that football consolidated its own sports institutionalisation. However, after the armistice of November 11, 1918, sport and Spanish football were criticised due to their lack of development (Corbinos, 1919).

In these first two decades, 80% of the work was published in Barcelona, a city that was undoubtedly the centre of Spanish football throughout the first third of the twentieth century. Likewise, the first football magazines: *Foot-ball* (1915-1919) and *Fútbol* (1919-1923) were born in the Catalan capital.

Sintes va publicar a Barcelona (Balius, 1998; Torrebadella & Olivera, 2012). (Figs. 1 i 2)

Aquestes primeres obres van néixer a l'empara del context cultural del Modernisme i de la calor del moviment regeneracionista que va caracteritzar els primers anys del segle xx. Autors com Viada (1903), Barba (1912) o Elías (1914) "identifiquen l'inequívoc doctrinari regeneracionista que va protagonitzar l'esport" (Torrebadella-Flix & Nomdedeu-Rull, 2013, pàg. 12).

A partir de la data, i abans d'arribar a l'època daurada dels anys vint, es van publicar algunes obres més, però d'escàs valor tècnic, com la de Gibert (1918) o Llovera (ca. 1919).

El canvi de l'horitzó internacional a partir del 28 de juny de 1914 i la situació de pau a Espanya van marcar un "oasi" en l'esport espanyol. Va ser precisament a partir d'aquest instant, al marge de la conflagració mundial, quan el futbol va consolidar la seva pròpia institucionalització esportiva. No obstant això, després de l'armistici de l'11 de novembre de 1918, a l'esport i al futbol espanyols se'ls va retreure el poc desenvolupament aconseguit (Corbinos, 1919).

En aquestes dues primeres dècades el 80% de les obres es va publicar a Barcelona, ciutat que indiscutiblement va ocupar la centralitat del futbol espanyol durant tot el primer terç del segle xx. Així mateix, la capital catalana va ser on van aparèixer les primeres revistes especialitzades del futbol: *Foot-ball* (1915-1919) i *Fútbol* (1919-1923).

Implementation Stage of or the “Roaring Twenties” (1920-1929)

During the twenties, football was revealed as the true currency of popular sport, as it became the first mass spectacle and led to the convergence of sport specialization and professionalization. This change was uniquely stimulated by the first event in the history of Spanish football. In the Olympics in Antwerp (1920), Spain was second in the final against Denmark. The Spanish team received the names “Spanish fury”, “Hispanic lions” or the “Red Devils” (Deportista, 1924; Méndez, 1931; Senén, 1923; Soto, 1930). Without any doubt, this event marked the turning point of the boom of popular football associations in the twenties (Martialay, 2001).

In Catalonia, the emergence of the football association led to numerous publications, among which *La Jornada Deportiva* (1921-1925) or *L'Esport Català* (1925-1927) were outstanding. Similarly, the humorous weeklies like *Xut!* (1922), *Pa...nal!* (1923), *Orsai* (1924), *Faut!* (1924), *La Barrila Deportiva* (1924), *Sidral Deportiu* (1925), *Safereig deportiu* (1925) or *La Bimba* (1926) were born, which corroborated the popularity of football at that time (Pujadas & Santacana, 1997). These publications and a decentralization of the Catalan Federation enabled a regional football atmosphere that reached amazing heights of popularisation (Torrebadella, 2012b). The sporting press also arose out of Barcelona, with football as the main protagonist. Thus, we can cite press as *Esportives* (Terrassa, 1920), *L'esforç* (Sabadell, 1921), *Lleyda Deportiva* (1922), *Mataró Deportiu* (1922), *Esport i Cultura* (Igualada, 1922), *Gol* (Reus, 1923), *Reus Sports* (1923), *La Patada* (Tarragona, 1924), *Penedès Deportiu* (Vendrell, 1924), *A Ple Aire* (Manresa, 1924), *Avant Sport* (Ripoll, 1924), *Crònica esportiva* (Manresa, 1925), *La Comarca Deportiva* (Figueres, 1926), *L'Espill* (Sabadell, 1930), *Patria y Sports* (*El Vendrell*, 1929), *Crònica Esportiva* (Tàrrrega, 1929). With so much fondness for football, it was clear that, although the Catalan press tried to have an impact on the technical aspects of the sport, greater works were required. In addition, the sports media provided a valuable service to literature disclosure by offering advertising news of the published books that were breaking into the sports scene.

We notice that the great football publishing development occurred in the decade of the twenties

Etapla d'implantació o de “els feliços anys vint” (1920-1929)

Durant els anys vint el futbol es va revelar com l'autèntica divisa de l'esport popular: es va convertir en el primer espectacle de masses i va assenyalar la convergència cap a l'especialització esportiva i la professionalització. Aquest canvi va venir singularment estimulat per la primera gesta en la història del futbol espanyol. En l'Olimpíada d'Anvers (1920) Espanya va quedar segona en la final contra Dinamarca. L'equip espanyol va rebre els qualificatius de “la fúria espanyola”, els “lleons hispans” o els “diables vermells” (Deportista, 1924; Méndez, 1931; Senén, 1923; Soto, 1930). Sens dubte, aquest esdeveniment va marcar el punt d'inflexió del boom de l'associacionisme futbolístic d'arrel popular dels anys vint (Martialay, 2001).

A Catalunya l'emergència de l'associacionisme futbolístic va propiciar nombroses publicacions, entre les quals van destacar *La Jornada Deportiva* (1921-1925) i *L'Esport Català* (1925-1927). Així mateix, van néixer els setmanaris humorístics, com *Xut!* (1922), *Pa...nal!* (1923), *Orsai* (1924), *Faut!* (1924), *La Barrila Deportiva* (1924), *Sidral Deportiu* (1925), *Safereig Deportiu* (1925) o *La Bimba* (1926), que corroboren la popularitat del futbol en aquest moment (Pujadas & Santacana, 1997). Aquestes publicacions i una descentralització de la Federació Catalana van possibilitar un ambient futbolístic comarcal que va aconseguir quotes de popularització sorprenents (Torrebadella, 2012b). La premsa esportiva va sorgir també fora de Barcelona, singularment protagonitzada pel futbol. Així, podem esmentar premsa com *Esportives* (Terrassa, 1920), *L'esforç* (Sabadell, 1921), *Lleyda Deportiva* (1922), *Mataró Deportiu* (1922), *Esport i Cultura* (Igualada, 1922), *Gol* (Reus, 1923), *Reus Sports* (1923), *La Patada* (Tarragona, 1924), *Penedès Deportiu* (Vendrell, 1924), *A Ple Aire* (Manresa, 1924), *Avant Sport* (Ripoll, 1924), *Crònica esportiva* (Manresa, 1925), *La Comarca Deportiva* (Figueres, 1926), *L'Espill* (Sabadell, 1930), *Patria y Sports* (*El Vendrell*, 1929), *Crònica Esportiva* (Tàrrrega, 1929). Davant tanta afició al futbol, era evident que, per molt que la premsa catalana tractés d'incidir sobre els aspectes tècnics de l'esport, es feien necessàries obres de més envergadura. A més a més, la premsa esportiva va prestar un valuós servei a la divulgació bibliogràfica oferint notícies publicitàries de les publicacions dels llibres que anaven irrompent en l'escena esportiva.

Apreciem que el gran desenvolupament editorial del futbol es va produir en la dècada dels anys vint (fig. 3).

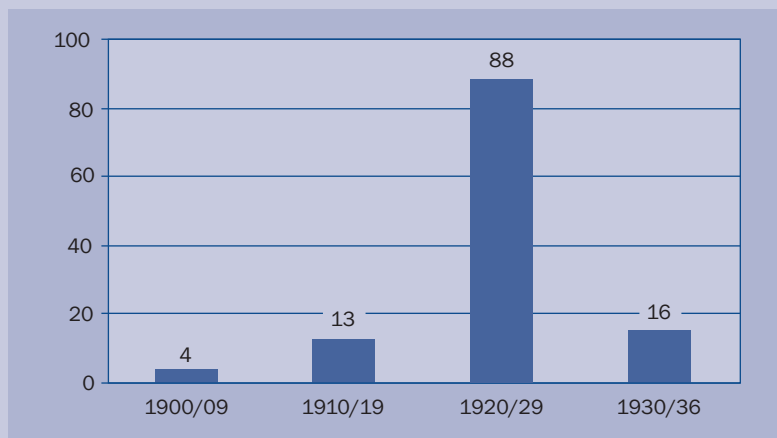

Figure 3. Books about football published in Spain (1900-1936)

Figura 3. Llibres entorn del futbol publicats a Espanya (1900-1936)

(Figure. 3). This coincided with the fact that football reached its highest popularity level in Spain so far. As a leisure activity, as entertainment and as an engine of youth associations, football overflowed everything that was conceived until that period. This moment started from the end of the First World War and the success of the Spanish national team in the Olympics in Antwerp, and at the time it triggered the football boom of the “Roaring Twenties”.

In this period, the technical football literature was represented by the works of Àngel Femenia Aubert (ca. 1920, 1921 and 1923), Gabriel Hanot (1921), Isidro Corbinos (1923), F. Alonso Case (1924), Emeric Pozosonyi (1924), John Ashley (ca. 1924), Miquel Cabezas (1926), Sissy Silvio Alkalay (1925) and José Llovera (1926).

In general, the football literature of those years corresponded to the simple form of practical manuals of the time. The books were barely a hundred pages and also used to contain some advertising sheets interspersed within the text or at the end of it, to recoup some of the expenses of the issue.

We highlight, among others, the comment made by Corbinos (1923), who stated that he had condensed fifteen years of experience and studies in *El libro del futbolista*. The work refused the stereotyped regulation and provided the peculiarity to address coaches from the novelty of commenting the technical and tactical situations with the support and wealth of graphic demonstrations. However, Corbinos harshly rebuked the publications presented before:

So far, in Spain there has not been a single published a book of pure football technique. Those who could, –and there are many– have not had time, or have not wanted to do it, giving way to the large

Això va coincidir amb el fet que el futbol va aconseguir el major nivell de popularitat vist a Espanya fins al moment. Com a activitat d'oci, com a espectacle i com a motor de l'associacionisme juvenil, el futbol va desbordar tot el que s'havia concebut fins aleshores. Aquest moment es va iniciar a partir del final de la Primera Guerra Mundial i amb l'èxit aconseguit per la selecció espanyola en l'Olimpíada d'Anvers, aleshores detonadora del boom futbolístic dels “feliços anys vint”.

En aquest període la bibliografia tecnicofutbolística va estar representada per les obres d'Àngel Femenia Aubert (ca. 1920, 1921 i 1923), Gabriel Hanot (1921), Isidro Corbinos (1923), F. Alonso de Caso (1924), Emerico Pozosonyi (1924), John Ashley (ca. 1924), Miquel Cabezas (1926), Sissy Silvio Alkalay (1925) i José Llovera (1926).

En general, la literatura futbolística d'aquests anys va correspondre al format senzill dels manuals pràctics de l'època. Els llibres a penes arribaven a cent pàgines i, a més a més, solien contenir alguns fulls publicitaris intercalats amb el text o al final d'aquest, que permetien, així, costejar les despeses de l'edició.

Destaquem, entre tots, el comentari que va fer Isidro Corbinos (1923), que en *El libro del futbolista* deia que abreujava l'experiència de quinze anys de crítica i estudis. L'obra refusava el tòpic reglament i aportava la peculiaritat d'adreçar-se als entrenadors a partir de la novetat de comentar les accions tècniques i les situacions tàctiques amb el suport i la riquesa de demostracions gràfiques. No obstant això, Corbinos reprimia durament les publicacions presentades fins llavors:

Fins al present, a Espanya no s'ha publicat un llibre de pura tècnica futbolista. Els que ho podien fer –i en són bastants– no han tingut temps o no han volgut fer-ho, deixant pas a aquesta gran quantitat de llibres, fullets, memòries,

number of books, pamphlets, memoirs that, when not limited to extol the ace is in fashion, they cultivate self-aggrandizement; or they publish the classic rules in a certain ingenious way, which addresses the lack of other less vulgar knowledge (Corbinos, 1923, p. 5).

While football literature production was growing, the criticism in response to the poor quality of the works was also growing in tandem with it. Ricardo Cabot, president of the Catalan Federation of Football Association (1926), called Spanish literature weak and “rickety sports literature” especially that of football (Cabeza, 1926, p. 5). In that sense, we can state that the situation barely changed, as almost no works of technical quality emerged.

During the golden decade of football (1920-1929), football literature expanded into a wide range of genres, technical manuals, regulations, almanacs, literary, footballing memoirs, memoirs of players, etc. The popular football monitoring was evidenced by the issuance of the *Almanaque de Football*, 1923-1924 (Puig & Feliu, 1923).

Without doubt, the greatest volume of work was concentrated around the first “stars” of Spanish football. With the name “Football Aces” the printing and publishing house “Millà” Barcelona –Editor of *La Jornada Deportiva*–, published the biographies of Alcántara (ca. 1921), Zamora (ca.1922), Samitier (ca. 1922), Piera (ca. 1923), Otero (ca. 1923), Sancho (ca. 1923), Belausteguigoitia (ca. 1923), Cubells (ca. 1923), Montes (ca. 1924) Mojardín (ca.1924) and Cros (ca. 1924) between 1921 and 1924. These publications were written by leading sports journalists like Isidro Corbinos, Jacinto Miquelarena or Alberto Maluquer (Llaverías, 1935).

In 1924, the *Globus Editorial*, also of Barcelona, began another collection with the name “The Great Football Stars” which, written largely by Fontcuberta (1924), presented an extensive collection of national football stars. The first thirteen volumes published in this collection served as an illustrative example; in order of appearance, they were: I. Greenwell, II. Sancho, III. Surroca, IV. Struch, V. Sagi-Barba, VI. Crós, VII. Plattko, VIII. Samitier, IX. Canals – Montesino, X. Oliveras y Feliu, XI. Pelaó-Pellicer, XII. Polo – Oscar, XIII. Aguirrezabala (Chirri).

Another collection “of foot-ball” in the twenties was the booklets of the “Ases Deportivos” published in Barcelona in *Ronda Universidad*, 11. This collection published a dozen issues devoted to football players such as Cros, Pelao, Petit, Balauste, Canals,

en els quals, quan no es limita a exaltar l’as que està de moda, es conrea l’elogi d’un mateix, i, quan no, la publicació del clàssic reglament en forma més o menys enginyosa supleix la falta d’altres coneixements menys vulgars (Corbinos, 1923, pàg. 5).

Si bé la producció de la bibliografia futbolística va anar en augment, les crítiques a la baixa qualitat de les obres van ser paral·leles a aquesta progressió. Ricardo Cabot, president de la Federació Catalana de Football Associació (1926), titllava d’escassa i “raqüítica” la literatura esportiva espanyola, i especialment la del futbol (Cabeza, 1926, pàg. 5). Podem sentenciar respecte a això que la circumstància a penes va canviar, ja que gairebé no van sorgir obres de qualitat tècnica.

Durant la dècada daurada del futbol (1920-1929) la literatura futbolística es va publicar en una gran diversitat de gèneres, manuals tècnics, reglaments, almanacs, obres literàries, memòries futbolístiques, memòries de jugadors, etc. El seguiment popular del futbol quedava manifest en la publicació del *Almanaque de Football*, 1923-1924 (Puig & Feliu, 1923).

Sens dubte, el major volum d’obres es va concentrar entorn de les primeres “estrelles” del futbol espanyol. Amb el nom de “els asos del futbol”, la impremta i editorial Millà de Barcelona –editora de *La Jornada Deportiva*–, va publicar, entre 1921 i 1924, les biografies d’Alcántara (ca. 1921), Zamora (ca. 1922), Samitier (ca. 1922), Piera (ca. 1923), Otero (ca. 1923), Sancho (ca. 1923), Belausteguigoitia (ca. 1923), Cubells (ca. 1923), Montes (ca. 1924), Mojardín (ca. 1924) i Cros (ca. 1924). Aquestes publicacions van ser escrites per destacats periodistes esportius com Isidro Corbinos, Jacinto Miquelarena i Alberto Maluquer (Llaverías, 1935).

El 1924, l’editorial *Globus*, també de Barcelona, iniciava una altra col·lecció amb el nom de “Las grandes figuras del fútbol”, que, escrita en gran part per Fontcuberta (1924), presentava una àmplia col·lecció de figures del futbol nacional. Serveixin com a exemple il·lustratiu els tretze primers toms d’aquesta col·lecció publicats, que per ordre d’aparició van ser: I. Greenwell, II. Sancho, III. Surroca, IV. Struch, V. Sagi-Barba, VI. Crós, VII. Plattko, VIII. Samitier, IX. Canals-Montesino, X. Oliveras i Feliu, XI. Pelaó-Pellicer, XII. Polo-Oscar, XIII. Aguirrezabala (Chirri).

Una altra col·lecció “de foot-ball” dels anys vint va ser la dels quadernets “Ases deportivos”, publicada a Barcelona a la ronda Universitat, 11. Aquesta col·lecció va publicar una dotzena de números dedicats a jugadors de futbol com Cros, Pelao, Petit, Balauste, Canals,

Mojardín, Piera, Viñals, Otero, Montes, Samitier, Zamora (*Llaverías, 1935, p. 205*).

The great footballing feats were also exposed in fine works of journalistic style. We highlight *La Furia Española* by “Juan el Deportista” (1924), –pseudonym of ABC Sports Writer Alberto Martín Fernández–, one of the best journalists of the moment. With this book that narrated the deeds of the Spanish team at the Olympics in Antwerp, the author wanted to open the “prologue to a library that addresses the topics on the Spanish national football” (p. 13). Years later Alberto Fernández published *La vieja furia: Una brillante temporada de fútbol internacional* (*Deportista, 1929*).

Other outstanding works were completed by the journalist Faro de Vigo, manager and coach Manuel de Castro (*Handicap*). In *La Olimpiada de París* (1924), a work written with a journalistic style of the time, Manuel de Castro recounted the events of the national football team - “*La Furia española*” - and incorporated an impression of athletic games. This book was considered as the second part of another breviary of the Olympic Games in Antwerp, *El foot-ball Olímpico* (*Handicap, 1924*). Other creations in this style were *La tournée del Real Club Victoria por las Tierras de España*, by the Canarian Federico Silva Rojo (1925) and *De Amberes a Montevideo* (1929), by the Bilbaíno José María Mateos Larrueca (1929).

We must highlight the *Llibre d'or del fútbol català* (1929), that under the general organization of B. Ribes Balcells, had the collaboration of some opinion articles in “sports literature” by the most prestigious sports journalists: Narciso Marferrer, Miguel Cabeza, Guardiola Cardellach, Leonidas, A. Karag, José María Mateos, Álvaro Presta, Manuel de Castro, Jacinto Miquelarena, Isidro Corbinos y José Llovera. This full historical compendium of Catalan football associations represented the peak moment reached by football in the late twenties. In itself, this work represented a historic tribute to all those sports entities and individuals that, in particular, made football become number one among all sports. *Llibre d'or del fútbol català* is an excellent luxury work that is well illustrated with drawings and numerous photographs, with the characteristic of being written in bilingual language: Catalan-Spanish and some fragments reproduced in English and French. It is therefore an absolute gem for football bibliophiles and it condenses an exceptional historical value.

Mojardín, Piera, Viñals, Otero, Montes, Samitier, Zamora (*Llaverías, 1935, pàg. 205*).

Les proeses futbolístiques també van ser exposades en excel·lents obres d'estil periodístic. En destaquem *La Furia Española* de Juan el Deportista (1924) –pseudònim del periodista esportiu de l'ABC Alberto Martín Fernández–, una de les millors plomes periodístiques del moment. Amb aquest llibre, que narrava la gesta de l'equip espanyol en l'Olimpiada d'Anvers, l'autor volia obrir el “pròleg d'una biblioteca que aborda els temes del futbol nacional espanyol” (pàg. 13). Anys més tard Alberto Fernández va publicar *La vieja furia: Una brillante temporada de fútbol internacional* (*Deportista, 1929*).

Altres obres destacades van ser a càrrec del periodista del *Faro de Vigo*, directiu i entrenador, Manuel de Castro (*Handicap*). En *La Olimpiada de París* (1924), una obra escrita a l'estil periodístic de l'època, Manuel de Castro narrava els esdeveniments de l'equip nacional de futbol –“*la Furia española*”– i incorporava una impressió dels jocs atlètics. Aquest llibre va ser considerat com la segona part d'un altre breviari dels Jocs Olímpics d'Anvers, *El foot-ball olímpico* (*Handicap, 1924*). Altres creacions d'aquest estil van ser *La tournée del Real Club Victoria por las tierras de España*, del canari Federico Silva Rojo (1925), i *De Amberes a Montevideo* (1929), del bilbaí José María Mateos Larrueca (1929).

Cal destacar el *Llibre d'or del fútbol català* (1929), que sota l'organització general de B. Ribes Balcells, va comptar amb la col·laboració d'alguns articles d'opinió, en “literatura esportiva”, de les plomes més prestigioses del periodisme esportiu: Narcís Marferrer, Miguel Cabeza Guardiola Cardellach, Leonidas, A. Karag, José María Mateos, Álvaro Presta, Manuel de Castro, Jacinto Miquelarena, Isidro Corbinos i José Llovera. Aquest completíssim compendi històric de l'associacionisme futbolístic català va representar el moment àlgid que va arribar a aconseguir el futbol de finals dels anys vint. De si mateixa, aquesta obra va representar un homenatge històric a totes aquelles entitats esportives i persones que, en particular, van fer del futbol el número u de tots els esports. El *Llibre d'or del fútbol català* és una excel·lent obra, de luxe, molt ben il·lustrada amb dibuixos i nombrosíssimes fotografies, amb la característica de ser bilingüe, en català i espanyol, i amb alguns fragments reproduïts a l'anglès i al francès. És, per tant, una autèntica joia per a bibliòfils del futbol i condensa un excepcional valor històric.

Stage of consolidation and transformation (1930-1936)

The thirties impinged with the work by Joaquín Soto (1930), which presents the *Historia del fútbol en España*. Soto reported the Spanish football state, in response to the “Yearbook of the Spanish Football Federation”, which had a total of 705 registered entities. In this “Yearbook” the important figure of 210 institutions of the Catalan Federation is highlighted, occupying almost 30% of the total.

Eliseo Ojeda (1931) from Tenerife wrote another historical work; he was a prominent pioneer of Canarian football who introduced *Génesis y desarrollo del fútbol en Gran Canaria into Spanish literature*.

Subsequently, the turbulent period of the Second Republic did not favour the growth of sports literature. Spanish society was hit not only by the economic crisis of the so-called “Crac” in 1929, but also by political, ideological and even sporting crises. Football, criticised and denatured from Physical Education (Torrebadella, 2012a), generated its own crisis that, without any doubt, along with the crisis of the moment, resulted in there being a break in its literature, which was aggravated by the Civil War.

In the thirties, the Spanish football continued to thrive, reaching a high degree of associative democratisation and developing without the support of Administrative support. In 1936, the Catalan Federation of Football Association had 6500 sporting licenses available. Of these, 430 belonged to professional players and the rest to the fan or amateur level (Moragas & Suriol, 1936).

In Barcelona, the birth of the Catalan Sports Mutuality in 1932, run by Dr. Emilio Moragas Ramírez, with the aim of addressing sports injuries, mainly those caused by football, gave rise to a new branch of medicine and surgery in Spain. Moragas pioneered the institutional development of the specialty and methodology of the treatment of sporting injuries (Balius, 2007). Some of the scientific works of Dr. Moragas were exposed in memoirs such as 1500 as Tres mil quinientos casos de traumatismo de fútbol (1936).

In this period some of the writers of sports journalism reached a high level of expertise, which was reflected, above all, in the expected and representative football literature. The great social acceptance of football helped it to be regarded as a national sport. The high degree of popular interest

Etapas de consolidación i de transformació (1930-1936)

Els anys trenta incidien amb l'obra Joaquín Soto (1930), que presentava la *Historia del fútbol en España*. Soto informava de l'estat futbolístic espanyol amb atenció al “Anuario de la Federación Española de Fútbol”, que disposava d'un total de 705 entitats registrades. En aquest “anuari” es destaca la important xifra de 210 entitats de la Federació Catalana, que ocupen gairebé el 30 % del total.

Una altra obra històrica va ser la d'Eliseo Ojeda (1931), de Tenerife, pioner del futbol canari que va introduir en la bibliografia espanyola la *Génesis y desarrollo del fútbol en Gran Canaria*.

Posteriorment, el convuls període de la Segona República no va afavorir el creixement de la literatura esportiva. La societat espanyola va rebre l'impacte de la crisi econòmica de l'anomenat “crac del 1929”, però també va sentir la crisi política i ideològica i la del mateix esport. El futbol, criticat i desnaturalitzat de l'educació física (Torrebadella, 2012a), va generar la seva pròpia crisi, que, sens dubte, amb la conjuntura del moment va repercutir en una recessió de la seva literatura, que es va agreujar amb la Guerra Civil.

En els anys trenta el futbol espanyol va continuar prosperant, aconseguint un alt grau de democratització associativa, desenvolupant-se sense el suport d'ajuts administratius. El 1936 la Federación Catalana de Fútbol Asociación disposava de 6.500 llicències esportives. D'aquestes, 430 pertanyien a jugadors professionals i la resta eren de l'àmbit aficionat o amateur (Moragas & Suriol, 1936).

A Barcelona, el naixement, el 1932, de la Mutualidad Deportiva Catalana, a càrrec del doctor Emilio Moragas Ramírez, amb l'objectiu d'atendre les lesions de l'esport, principalment les provocades pel futbol, va donar origen a Espanya a una nova branca de la medicina i cirurgia. Moragas va ser el pioner en desenvolupar institucionalment l'especialitat i metodologia dels tractaments de les lesions produïdes en la pràctica dels esports (Balius, 2007). Alguns dels treballs científics del doctor Moragas van quedar exposats en memòries com *Tres mil quinientos casos de traumatismo de fútbol* (1936).

En aquest període alguns dels redactors del periodisme esportiu van aconseguir un alt nivell d'especialització, la qual quedà reflectida, sobretot, en una esperada i representativa literatura futbolística. La gran acceptació social del futbol li va servir per ser considerat esport nacional. L'alt grau d'interès popular va

flooded the national press with football news, granting sufficient support to cover the development of a new literary genre around the scenes of sporting life (Rico, 1930; Fermín Sánchez –Pepe Montaña–; 1931), where the football idols occupied a privileged position. In this period *Los diablos rojos*, where Luis Méndez Domínguez (1931) narrates the deeds of the National Team, or *Divagaciones que nos trae el foot-ball of the Bilbao born Alejandro de la Sota* (1932), with a socio-historical essay around professionalism, *Basque football nationalism, sports democratisation, football in Bilbao*, etc. (Díaz, 2000). Manuel de Castro (1935) also resumed writing journalistic essay literature to remember *Las gestas españolas en la Olimpiada de Amberes*.

Fermín Sánchez (1936), in *Cómo se hace un árbitro*, wanted to encourage the training, moral encouragement and improvement of the referees. In this work, he introduced commandments purposed to ensure true success in the “thankless task of administering justice in football” (p. 94).

Towards the middle of the twenties, the popularisation of football reached disparate genres. Thus, we collected humorous works (Castanys & Roure, 1925. *Buendía and Gasol*, ca. 1924), children’s stories of Ramon Sopena Editorial of Barcelona, with works such as *Aventuras de Machucho y Pilongo* (ca. 1930) and *El “Goal” de la victoria* (ca. 1932) or the novels (Guardiola, 1929; Kings, 1927; Rosell and Pich, 1928; Zunzunegui, 1931), the first two published in Catalan. Generally, it was an entertaining work of literature, but also acted as criticism and denounced at the immorality of football (Poch, 2005). This union between sport and literature was explicit in the series of conferences organized by the Catalan Football Federation (1929), to which the famous poet Josep Maria de Sagarra himself was invited.

The book of football was also in the book of cigarette paper. As presented in the thirties by the brand “Gol paper” which gave away booklet to football fans with a brief summary of the game rules (Figure 4).

To close this section, we note that foreign contributions were very limited and can only highlight great works of technical content. The contributions of Graham (1913), Sully (1916), Hannot (ca. 1923) and Ashley (ca. 1924) should be considered as small publishing projects of sports collections. Most of the works were produced domestically.

comportar que les notícies futbolístiques inundessin tota la premsa nacional, concedint el suport suficient per sufragar el desenvolupament d’un nou gènere literari entorn de les escenes de la vida esportiva (Rico, 1930; Fermín Sánchez –Pepe Montaña–; 1931), on els ídols del futbol van ocupar un lloc de privilegi. Destaquen en aquest període *Los diablos rojos*, on Luis Méndez Domínguez (1931) narra les gestes de la Selecció Nacional, o *Divagaciones que nos trae el foot-ball*, del bilbaí Alejandro de la Sota (1932), amb un assaig historicosocial entorn del professionalisme, el nacionalisme del futbol basc, la democratització esportiva, el futbol a Bilbao, etc. (Díaz, 2000). Així mateix, Manuel de Castro (1935) va reprendre la literatura d’assaig periodístic per recordar *Las gestas españolas en la Olimpiada de Amberes*.

Fermín Sánchez (1936), en *Cómo se hace un árbitro*, desitjava afavorir la formació, l’estímul moral i el perfeccionament dels àrbitres. En aquesta obra va presentar un decàleg de màximes l’objecte del qual era garantir el veritable èxit en la “ingrata missió d’administrar justícia en el futbol” (pàg. 94).

Cap a la meitat dels anys vint, la popularització del futbol va aconseguir gèneres literaris dispars. Així, recopilarem obres humorístiques (Castanys & Roure, 1925; Buen Dia i Gasol, ca. 1924), els contes infantils de l’editorial de Ramón Sopena de Barcelona, amb obres com *Aventuras de Machucho y Pilongo* (ca. 1930) i *El “goal” de la victoria* (ca. 1932) o les novel·les (Kings, 1927; Rosell i Pich, 1928; Guardiola, 1929; Zunzunegui, 1931), les dues primeres publicades en català. Generalment, es tractava d’una literatura que entretenia, però que també actuava com a crítica i denunciava davant la immoralitat del futbol (Poch, 2005). Aquesta unió entre esport i literatura va quedar explícita en el cicle de conferències organitzat per la Federació Catalana de Futbol (1929), que invitava el mateix poeta Josep Maria de Sagarra.

El “llibre” del futbol també es trobava en el “llibre” del paper de fumar, com ho presentava en els anys trenta la marca de paper Gol, que entregava als aficionats al futbol un “llibret” amb un breu reglament del joc (fig. 4).

Per tancar aquest apartat, assenyalarem que les aportacions estrangeres van ser molt limitades i a penes podem destacar grans obres de contingut tècnic. Les aportacions de Graham (1913), Sully (1916), Hannot (ca. 1923) i Ashley (ca. 1924) han de ser considerades com a petits projectes editorials de col·leccions esportives. La majoria de les obres van ser de producció nacional.

Figure 4.

The cigarette paper "Gol" regaled fans with a summary of the game rules (Source: authors)

Figura 4.

El paper de fumar Gol obsequiava els aficionats amb un resumit reglament de joc. (Font: autors)

Figure 5. Buendía and Gasol:

Guasa futbolística. football jests, jokes, witticisms, likenesses, anecdotes, rules in jest, and other sports nonsense - Barcelona. Imp. of La Jornada Deportiva. Inc. (ca. 1923) (Source: authors)

Figura 5.

Buendía i Gasol: *Guasa futbolística*. Chistes, colmos, parecidos, anécdotas, el reglamento en broma y otras burradas deportivas. Barcelona: Impr. de La Jornada Deportiva, SA. (ca. 1923) (Font: autors)

Bibliographic repertoire of football in Spain (1900-1936)

We show the first bibliographic repertoire of Spanish football during the first third of the 20th century (1900-1936). A total of 121 bibliographic references published in Spain are incorporated and localised throughout laborious and long research, which has as its origin the doctoral thesis of the author of this repertoire (Torrebadella, 2009), part of which has been published by Fundación Universitaria Española (Torrebadella, 2011). The access to the new technologies and the constant documentary search have allowed for the expansion of volumes of works that can be found in earlier studies.⁴

Additionally, we point out that the rapid emergence of sports and literature produced in this period went institutionally unnoticed. This fact stopped the bibliographic acquisition and its incorporation into document collections. As we have already stated, we recall that the majority of libraries did not have the wise decision of preserving works related to football. As Carlos Negrete (1924) denounced to the Director of The National Library, this omission was due to the low literary and scientific value given to these types of publications. Ten years later, Carlos Comamala, President of The Academy of Physical Education of Catalonia, requested to enable the Library of Catalonia to obtain a bibliographic collection in physical education –gymnastics and sports–, and highlighted the fact that few existing works had any value to scholars working in the field (Torrebadella, 2013).

⁴ Although the documentary work has been as exhaustive as possible, there is a chance that new references are found in the future, mainly, thanks to the digitalisation of texts that contribute to complete the presented repertoire.

Repertori bibliogràfic del futbol a Espanya (1900-1936)

Mostrem el primer repertori bibliogràfic del futbol espanyol durant el primer terç del segle xx (de 1900 a 1936). En total s'incorporen 121 referències bibliogràfiques publicades a Espanya i localitzades a través d'una laboriosa i llarga investigació, que té com a origen la tesi doctoral de l'autor d'aquest repertori (Torrebadella, 2009), una part de la qual ha estat publicada per la Fundación Universitaria Española (Torrebadella, 2011). L'accés a les noves tecnologies i la contínua recerca documental ha permès ampliar el volum d'obres localitzades en els estudis precedents.⁴

Així mateix, destaquem que la ràpida emergència de l'esport i la literatura que es va produir en aquest període van passar institucionalment desapercebudes, circumstància que va frenar l'adquisició bibliogràfica i el seu dipòsit en fons documentals. Recordem que la majoria de biblioteques no van tenir l'encert de preservar les obres esportives entorn del futbol, omissió deguda a la consideració de l'escàs valor literari o científic d'aquest tipus de publicacions, com ho denunciava Carlos Negrete (1924) al director de la Biblioteca Nacional. Deu anys més tard, Carlos Comamala, president de l'Acadèmia d'Educació Física de Catalunya, demanava que la Biblioteca de Catalunya pogués adquirir un fons bibliogràfic en educació física (gimnàstica i esport), assenyalant que les poques obres existents a penes tenien valor per als estudiosos del tema (Torrebadella, 2013).

⁴ Si bé la feina documental ha estat al més exhaustiva possible, hi ha la possibilitat que en el futur es trobin noves referències gràcies, sobretot, a la feina de digitalització de textos, que contribuïran a completar el repertori presentat.

Therefore, the presentation of the first bibliographic repertoire of Spanish football becomes even more valuable, since it recovers works that exceptionally were not registered in the catalogue of the libraries at the time.

We have selected all those works that were published in Spain, without disregarding any literary genre: technical works, essays, regulations, narrative literature, almanacs, historical studies, biographies etc. We have also incorporated, as an exception, any printed work outside Spain, since it was divulged and offered for sale in Spanish bookstores (Fortunato, 1924).

We have classified the works considering their purpose. Thus, first we highlight some general works of sports (WD), which also incorporated technical aspects of football (Barba, 1912; Elías, 1917; Tunmer & Fraysse, 1910; Viada, 1903; Weber, 1910) and the first regulatory papers (RP), which were addressed to divulge the rules and playing conditions. Subsequently, the first technical manuals appeared (TM) and were divulged for the technical and practical service of the football amateurs (Graham, 1913; Elías, 1914, Corbinos, 1923). Over the years, these technical manuals acquired a greater degree of complexity and aspects of the technical, tactical and physical training were incorporated (Alonso, 1924; Alkalay, 1925; Arzuaga, 1925; Cabeza, 1926). Similarly, other rulebooks (RR) for the technical service of the referees were published. Among these works, we can highlight the contributions of Rubryk (1919), Mateos (1925) or Sánchez (1936).

We add other valuable works that have a historical nature and present fond memories, which discover the particular origins of clubs, or the development of football in general, incorporating events and statistical data. Amongst these historical memories (HM), we highlight several contributions (Trilobites, 1917; Club Deportivo Europa, 1923; Carbó, 1294; Llibre d'or del fútbol català, 1929; González, 1930; Soto, 1930). We also found literary works as essays or journalistic critiques, which display the opinion of some of the best writers of the sport press. Among these works of literary essay (LE), the contributions of Guardiola (1926) and Sota (1930) are of high interest.

Other emblematic and popular publications were the already mentioned biographies or memories of sports figures in football (SF). In addition to these papers, memories or more extensive biographies

Per tant, la feina de presentar el primer repertori bibliogràfic del futbol espanyol es fa encara més valuosa en recuperar obres que excepcionalment no van quedar registrades en els catàlegs de les biblioteques de l'època.

Hem seleccionat totes aquelles obres que van ser publicades a Espanya, sense menysprear cap gènere literari: obres tècniques, assajos, reglaments, literatura narrativa, almanacs, estudis històrics, biografies, etc. També hem incorporat, com a excepció, alguna obra impresa fora d'Espanya, ja que va ser divulgada i posada a la venda a les llibreries espanyoles (Fortunato, 1924).

Hem classificat les obres mitjançant la consideració de la seva finalitat. Així doncs, destaquem primerament algunes obres generals de l'esport (TD) que van incorporar també aspectes tècnics del futbol (Barba, 1912; Elías, 1917; Tunmer & Fraysse, 1910; Viada, 1903; Weber, 1910) i els primers opuscles reglamentaris (OP), destinats a divulgar les normes i condicions del joc. Posteriorment van aparèixer els primers manuals tècnics (MT), que van ser divulgats al servei tecnicopràctic dels aficionats del joc (Graham, 1913; Elías, 1914, Corbinos, 1923). Amb el temps, aquests manuals tècnics van adquirir una major complexitat i van anar incorporant aspectes de l'entrenament tècnic, tàctic i físic (Alonso, 1924; Alkalay, 1925; Arzuaga, 1925; Cabeza, 1926). Així mateix, es van publicar altres manuals de l'arbitratge (MA) al servei tècnic dels encara anomenats *referee*. Entre aquestes obres podem destacar les aportacions de Rubryk (1919), Mateos (1925) i Sánchez (1936).

Afegim altres obres valuoses que, posseïdores d'un caràcter històric, presenten memòries entranyables, que descobreixen els orígens particulars dels clubs o bé del desenvolupament del futbol en general incorporant efemèrides i dades estadístiques. Entre aquestes memòries històriques (MH) destaquem diverses aportacions (Trilobits, 1917; Club Deportivo Europa, 1923; Carbó, 1294; *Llibre d'or del fútbol català*, 1929; González, 1930; Soto, 1930). També localitzem obres literàries d'assaig o de periodisme crític, que exposen l'opinió d'algunes de les millors plomes de la premsa esportiva. Entre aquestes obres d'assaig literari (EL) presenten un elevat interès les aportacions de Guardiola (1926) i Sota (1930).

Altres publicacions molt emblemàtiques i populars van ser les ja esmentades biografies o memòries de les figures esportives del futbol (FD). A banda d'aquests opuscles, també es van publicar memòries o biografies

Figure 6.

Berenguer, August: *Samitier. L'home i el jugador.*- Barcelona: Planas, S. in C., s.a. (1926)

Figure 7.

Sánchez, Fermín: *Cómo se hace un árbitro.*- Santander: s.e., 1936.

Figura 6.

Berenguer, August: *Samitier. L'home i el jugador.* Barcelona: Planas, S. en C., SA, 1926.

Figura 7.

Sánchez, Fermín: *Cómo se hace un árbitro.* Santander: SE, 1936

of the most popular players at that time, such as Alcántara (1924), Samitier (Berenguer, 1926) or Zamora (1931) were published.

Towards the end of the twenties, the popularity of football entered into literature, especially, through the novel.⁵ The literary works (LW) of football also became a request on the part of the sports and reading amateurs.

Most of the football literature was published in Barcelona, one of the most populated and industrialised cities in Spain. This scenario is an evidence of the gained popularity of football in Catalonia, and a meeting point for many sports influences that came from Europe.

As it is shown in Table 1, the largest documentary representation is focused on the monographs about famous sports figures, which have 37 records and correspond to a 30.5% of the sample. Then, the technical manuals (18) and other publications such as literary essays (13), historical memories (13) and literary works about football (11) are next. The most technical part is represented by technical manuals (18), rulebooks for referees (9), regulations (7) and treatises about sport (5). All these works (39) account for 32.2%.

The most informative part is represented by the publications related to sports figures (37), historical memories (13), literary essays (13), literary works (11), seasonal yearbooks (5), football manuals (1)

⁵ Although the presence of this sport in poetry was less, "Oda a Platko" by Rafael Alberti (may 20th 1928) and "Elegía al guardameta" by Miguel Hernández (1931) are highlighted. For more details, see Ricco and Nomdedeu-Rull (2012).

més extenses dels jugadors més populars del moment com Alcántara (1924), Samitier (Berenguer, 1926) i Zamora (1931).

Cap a finals dels anys vint, la popularitat del futbol va penetrar en la literatura, especialment a través de la novel·la.⁵ Les obres literàries (OL) del futbol es van convertir també en un reclam dels aficionats a l'esport i la lectura.

La majoria de la literatura futbolística va ser publicada a Barcelona, una de les capitals més poblades i industrialitzades d'Espanya, escenari que evidencia la popularitat que va aconseguir el futbol a Catalunya i un punt de trobada en el corredor de moltes de les influències esportives que provenien d'Europa.

Com s'observa en la taula 1, la major representació documental es concentra en les monografies entorn de les figures esportives, que amb 37 registres ocupen el 30,5 % de la mostra. Després segueixen els manuals tècnics (18) i altres publicacions d'assajos literaris (13), memòries històriques (13) i les obres literàries entorn del futbol (11). La part més tècnica està representada pels manuals tècnics (18), els manuals d'arbitratge (9), els reglaments (7) i els tractats de l'esport (5). El conjunt d'aquestes obres (39) representa el 32, 2%.

La part més divulgativa està representada per les publicacions entorn de les figures esportives (37), les memòries històriques (13), els assajos literaris (13), les obres literàries (11), els anuaris de la temporada

⁵ Si bé en la poesia la presència d'aquest esport va ser menor, destaquen les obres "Oda a Platko" de Rafael Alberti (20 de maig de 1928) i "Elegía al porter" de Miguel Hernández (1931). Per a més detalls, vegeu Ricco i Nomdedeu (2012).

Type of work	N.º and %
LE: Literary Essay	13
SF: Sport Figures	37
FM: Football manual	1
RR: Rulebook for referee	9
HM: Historical Memory	13
TM: Technical manual	18
LW: Literary work	11
MSW: Medical-sports work	1
UW: Unclassified work	1
RG: Regulation of the game	7
TS: Treatise about sports	5
SY: Seasonal yearbook	5
Total cited works	121

Table 1. Classification of the works according to their types

and other unclassified works (1). All these works (81), accounting for 66.9% of the sample, are evidence of the popularity of football, especially from the nineteen-twenties.

The greatest concentration of published works can be found in Barcelona, since this was the place where football acquired a high level of integration among sport associations driven by a thriving sport press (Pujadas & Santacana, 1997, 2001, 2012). Barcelona gathers 88 printed works, which account for 72.7 % of the repertoire. Secondly, Madrid has 14 publications and account for 11.5%. The rest of publications (19) are in other cities: 7 in Bilbao, 3 in Vigo, 2 in Santander, 1 in Alicante, Gijón, Huelva, Las Palmas, Lleida, Palma de Mallorca and Buenos Aires.

We present the repertoire in a chronological and nominal order, sorting the bibliographic entries according to decade and using the “simplified base” of the ISBD (International Standard Bibliographic Description), to facilitate the location and relation of the works in their historical context.

We have incorporated in the description of the bibliographic entry: authorship, title of the cover, place of publication, publishing/printing house and year. Regarding the formal characteristics of the work, we indicate the number of pages, if it contains figures and the size. Additionally, we add the nomenclature according to the established classification: seasonal bookyear (SY), literary essay (LE), sports figures (SF), football manuals (FM), rulebook for referee (RR), historical memory (HM), technical manual (TM), literary work (LW), medical-sports work (MSW), unclassified work (UW), regulation of the game (RG), treatise about sport (TS).

Típus d'obra	Nre. i %
EL: Assaig literari	13
FD: Figures esportives	37
GF: Guia futbolística	1
MA: Manual d'arbitratge	9
MH: Memòria històrica	13
MT: Manual tècnic	18
OL: Obra literària	11
OMD: Obra mèdica-esportiva	1
OSC: Obra sense classificar	1
R: Reglament de joc	7
TD: Tractat esportiu	5
AT: Anuari de temporada	5
Total obres esmentades	121

Taula 1. Classificació de les obres segons tipus

(5), les guies futbolístiques (1) i altres obres sense classificar (1). El conjunt d'aquestes obres (81), que representa el 66,9 % de la mostra, indica l'abast popular del futbol, sobretot a partir dels anys vint.

La major concentració d'obres publicades es troba a Barcelona, lloc on el futbol va adquirir un alt nivell d'associacionisme impulsat per una pujant premsa de l'esport (Pujadas & Santacana, 1997, 2001, 2012). Barcelona agrupa 88 obres impreses, que representa el 72,7 % del repertori. En segon lloc segueix Madrid, que amb 14 publicacions representa l'11,5 %. La resta de publicacions (19) es troben repartides en altres poblacions: 7 a Bilbao, 3 a Vigo, 2 a Santander, i 1 a Alacant, Gijón, Huelva, Las Palmas, Lleida, Palma de Mallorca i Buenos Aires.

Presentem el repertori amb una ordenació cronològica agrupant els assentaments bibliogràfics per decennis i amb una “base simplificada” a la normativa ISBD (International Standard Bibliographic Description), amb la finalitat de facilitar la ubicació i relació de les obres en el seu context històric.

En la descripció de l'assentament bibliogràfic hem incorporat: autoria, títol de la portada, lloc de publicació, editorial i/o impremta i any. Quant a les característiques formals de l'obra, indiquem el nombre de pàgines, si conté il·lustracions i la mida. Així mateix, afegim la nomenclatura segons la classificació establerta: anuari temporada (AT), assaig literari (EL), figures esportives (FD), guia futbolística (GF), manual d'arbitratge (MA), memòria històrica (MH), manual tècnic (MT), obra literària (OL), obra mèdica-esportiva (OMD), obra sense classificar (OSC), reglament de joc (R), tractat esportiu (TD).

The majority of works have been consulted in the original format, but we must take into consideration that not all the references of the following repertoire can be found in public document collections. Some of the works belong to private collections and others still have to be found.

La majoria de les obres han estat consultades en el seu format original, però hem de considerar que no totes les referències del següent repertori bibliogràfic es troben localitzables en fons documentals públics. Algunes de les obres pertanyen a col·leccions privades i altres encara han de ser localitzades.

Cronological/nominal bibliographic repertoire of football in Spain (1903/1936)

Repertori bibliogràfic cronològic/nominal del futbol a Espanya (1903-1936)

1902

Asociación de clubs de Foot-ball de Barcelona: *Reglamento de foot-ball* / adoptado por la____.- Barcelona: s.e., 1902. [16 p.; 16° / R].

1903

Asociación de clubs de Foot-ball de Barcelona: *Estatutos, Reglamento. Concursos para la temporada 1903-1904.*- Barcelona: Los Deportes, 1903. [15 p.; 8° / R].

Viada, Antonio: *Manual de Sport.*- Madrid: Ed. Adrian Romo, 1903. [XI-772 p.: il.; 17 cm. / TD].

1906

Lloret, Isidro: *Asociación de clubs de Foot-ball de Barcelona. Reglamento de juego.*- Barcelona: Los Deportes, 1906. [36 p.; 16° / R].

1910

Federación Española de Clubs de Foot-ball: *Estatutos de la Federación Española de Clubs de Foot-ball: reglamento y disposiciones generales para la celebración de los partidos de foot-ball.*- Madrid: Imp. de Layunta y Compañía, 1910. [29 p.; 17 cm. / R].

Tunmer, M. M. y Fraysse, Eugene, M. M. y Montespín, Rene barón de: *Foot-ball*, según los consejos de M. M. Tunmer y Fraysse, *Waterpolo. Jiu-Jitsu* por el barón Rene de Montespín.- Barcelona: Editorial Ibero-americana, s.a. (ca. 1910) [114 p.: il.; 19 cm. / TD].

Webert, Ernest: *Sports Atléticos.*- París: Casa editorial Garnier Hermanos, s.a. (ca. 1910) [334 p.: il. con 68 fig.; 19 cm. / TD].

1912

Barba, Alejandro: *Football, basse ball y lawn tennis.*- Barcelona: Ed. Sucesores de M. Soler, s.a. (ca. 1912) [151 p.: il. con 39 grabados; 16 cm. / TD].

1913

Graham, Georges: *Novísimo tratado de Foot-ball. Método práctico para jugar y apreciar la licitud y oportunidad de las jugadas* / por____ Ilustrado con numerosos grabados.- Barcelona: Ciencias y Letras, 1913. [90 p.: il.; 16 cm. / MT].

1914

Elías Juncosa, José: *Football asociación* / por____ (corredisses) con un prólogo de Hans Gamp.- Barcelona: Imp. R. Tobeña, 1914. [94 p.: il.; 17 cm. / MT].

1916

Sully, R.: *El foot-ball. Lo que debe saber el árbitro. Lo que deben saber los jugadores. Lo que debe saber el público.* Traducido del inglés por R. Sully.- Barcelona: Sucesores de Bastinos, 1916. [34 p.: il.; 17 cm. / MA].

1917

Elías Juncosa, Josep: (Minerva. Col·lecció dels coneixements indispensables. Volum 10) *Jocs de pilota. Noticia i regles* / per ____ (Corredisses) Vice-President de la R. Federació Atlètica Catalana.- Barcelona: Ed. Consell de Pedagogia de la Diputació de Barcelona, Imp. Catalonia, s.a. (1917) [31 p.: il.; 18 cm. / TD].

Trilobites: *Foot-ball. Año y medio de vida sportiva* / por____.- Palma de Mallorca: Imp. de J. Tous, 1917. [189 p.: il. con numerosas fotografías; 20 cm. / MH].

1918

Gibert, Salvador: *¿Quiere V. jugar al Foot-Ball? Método práctico para jugar al Foot-ball y Reglamento Internacional del atlético juego* / por____ del Sindicato de Periodistas de Barcelona.- Barcelona: Biblioteca Sports y Juegos, Ediciones Bauza, s.a. (ca. 1918) [135 p.: il.; 16 cm. / MT].

1919

[Llovera, José]: *Modo de entrenarse en el Foot-Ball.*- Barcelona: Biblioteca Sports y Juegos, Ediciones Bauza, Barcelona, s.a. (ca. 1919) [MT].

Para ser buen jugador de foot-ball.- Barcelona: Biblioteca Sports y Juegos, Ediciones Bauza, s.a. (ca. 1919) [MT].

Rubryk [Sánchez Arias, Román]: *De fútbol. ¿Cómo debe ser un buen árbitro? Consejos de un aficionado / por ____.*- Madrid: A. Marzo, 1919. [84 p.; 14 cm. / MA].

1920

Castro, Manuel de: *El foot-ball Olímpico.*- Vigo: El Faro de Vigo, 1920. [66 p.: il.; 15 cm. / EL].

Femenia Aubert, Ángel: *Los secretos del foot-ball: como se juega como se gana / por ____.*- Barcelona: Ed. Cooper, s.a. (ca. 1920) [59 p.: il.; 17 cm. / MT].

1921

[Anónimo] Alcántara. Su personalidad deportiva. Su historia futbolística. Como juega,....- Barcelona: s.e., 1921. [30 p.; 8° / FD]

Corbinos, Isidro: Alcántara, rey del schooot. Su personalidad deportiva, su historia futbolística, como juega, el secreto del shoot maravilloso, la manera de entrenarse de Paulino. Alcántara, héroe del Bélgica - España.-Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1921) [22 p.: il.; 20 cm. / FD].

Femenia Aubert, Ángel: *El jugador de foot-ball: Libro práctico para jugar, dirigir y presenciar partidos de Football Association / por ____ del Sindicato de Periodistas Deportivos de Barcelona.*- Barcelona: Ed. Cooper, s.a. (ca. 1921) [108 p.: il.; 17 cm. / MT].

1922

Ávalos Presa, Antonio: *Reglas por que se rige el juego de foot-ball con arreglo a la costumbre, a los cuadernos de conferencias internacionales y a las disposiciones oficiales emanadas de ellas.*- Barcelona: Imp. Bonet, 1922. [22 p.; 12 cm. / R].

Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol). *Samitier, el mago de la pelota; El juego del gran medio ala nacional /* Descrito por____, Gráficos de Gaspar y Colomer.- Barcelona: Editorial La Jornada Deportiva, s.a. (ca. 1922) [23 p.: il.; 20 cm. / BD].

Corbinos, Isidro: (Los ases del futbol). *Zamora, el guardameta nacional / por____,* Gráficos de Colomer y Gaspar.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1922) [24 p.: il.; 20 cm. / FD].

Luis-Andrés: *En torno al Football.*- Madrid: Mundo Latino, 1922. [127 p.: il. con dibujos y fotografías; 17 cm. / EL].

Mateos, José María: *Athletic Club de Bilbao, 1898-1922 / por____.*- Bilbao: Editorial Vizcaína, 1922. [153 p.; 21 cm. / MH].

Spectator [Cabeza, Miguel]: *Reglamento del fútbol asociación. Versión directa de la última edición inglesa de las reglas y de los acuerdos del Internacional Board y del Council.*- Barcelona: La Jornada Deportiva, s.a. (ca. 1922) [91 p.: il.; 18 cm. / MA].

1923

Aguado, José Manuel: *Confidencias: historias y perfiles de los "ases" del football asturiano / por ____ "Ball."*- Gijón: Imp. "La Industria", 1923. [191 p.: il.; 21 cm. / MH].

Buendía y Gasol: *Guasa futbolística. Chistes, colmos, parecidos, anécdotas, el reglamento en broma y otras burradas deportivas.*- Barcelona: Imp. de La Jornada Deportiva. s.a. (1923) [22 p.: il.; 18 cm. / OL].

Club Sportiu Europa: *Álbum historial 1907-1923.*- Barcelona: Tallers Gràfics Irandez, 1923. [70 p.: il.; 8°, apaisado / MH].

Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol). *Otero. El zagero inimitable del equipo nacional / por____,* Su historia futbolística. El estilo y la ciencia de su juego.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (1923) [22 p.: il.; 20 cm. / FD].

Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol). *Piera. El "Enciclopédico" jugador Internacional. El historial futbolístico de Piera. Apreciación sobre el entrenamiento. El juego de exterior. Representante de una escuela futbolística regional / por____,* Gráficos de Gaspar y Colomer. Apuntes de A. Mestre.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1923) [22 p.: il.; 20 cm. / FD].

Corbinos, Isidro: *El libro del futbolista.*- Barcelona: Ed. J. Sanxo, s.a., (1923) [127 p.: il. con dibujos y fotografías; 17 cm. / MT].

Costa, J.: (Los ases del futbol). *Cubells, el creador de la escuela levantina.*- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1923) [19 p.: il.; 20 cm. / FD].

F. C. Barcelona: *Record de l'homenatge a Gamper.*- [Barcelona]: s.e., 1923. [40 p.: il.; 21, 50 x 15 cm. apaisado / MH].

Femenia Aubert, Ángel: *Reglamento Internacional de Foot-ball Asociación: Ilustrado. Con las modificaciones aprobadas en 9 de junio de 1923, por la Foot-ball Asociación Inglesa. Vocabulario Inglés-Español y notas médicas / Recopilado por ____ del Sindicato de Periodistas Deportivos de Barcelona.*- Barcelona: Unión Librería de Editores, s.a. (1923, 1ª ed.) [79 p.: il.; 18 cm. / MA].

Hanot, Gabriel: *El fútbol Asociación / por ____ Capitán del Equipo de Francia.*- Madrid: Ediciones Españolas, s.a. (ca. 1923) [64 p.: il.; 15 cm. / MT].

Historial del Campeonato de España, 1902-1923.- Barcelona: s.e., s.a. (1923) [s/p: ilustrado; 8° apaisado / MH].

I. C. [Corbinos, Isidro]: (Los ases del futbol) *Sancho, el centro medio del equipo Olímpico 1920 / por____,* Gráficos de Colomer y Gaspar.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a., (ca. 1923) [16 p.: il.; 20 cm. / FD].

- Mateos, José María: *El fútbol en 1922-1923. Resumen de toda la vida futbolística de esta temporada en España y en el extranjero* / bajo la dirección de____.- Bilbao: La Editorial Vizcaína, 1923. [134 p. 21 cm. / AT].
- Miquelarena, Jacinto y Mestre, A.: (Los ases del fútbol). *Belauste, el formidable centro medio del equipo Olímpico 1920*, Bibliografiado por____, Apuntes por____.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1923) [22 p. il.; 20 cm / FD].
- Puig Bacardí, Rafael y Feliu, Eduardo: *Almanaque de Foot-ball, 1923-1924*.- Barcelona: Imp. R. Gilabert, s.a. (1923) [126 p.: il.; 21 cm. / FD].

1924

- A l'opinió deportiva. *L'afer de Lleyda. Relació documentada*.- Lleida, 1924. [43 p.; 8° / OSC].
- Alcántara, Paulino: *Mis memorias y consejos prácticos para el entrenamiento*.- Barcelona: Imp. Garrofe, 1924. [109 p.: il. con fotografías; 19 cm. / FD].
- Alonso Caso, F.: *Fútbol: Asociación y Rugby* (Dibujos de García Cuervo / Fotografías de Alvarado). Madrid: Biblioteca Deportes Calpe, 1924. [111 p.: il. lám. fotográficas y dibujos; 19 cm. / MT].
- Antrax: Los "ASES" Deportivos - Cros.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a., (ca. 1924) [24 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- Ashley, Jhon: *El arte del Foot-Ball: "Para llegar a ser un buen jugador"* .- Barcelona: Biblioteca Deportiva, Editorial Gasso, s.a. (ca. 1924) [76 p.: il.; 18 cm. / MT].
- Calvet, Rosendo: (Los ases del fútbol). *Cros, el centro delantero de Catalunya*, descrito por____, Gráficos de Colomé y Rovira.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1924) [24 p.: il.; 19 cm. / FD].
- Carbó, Daniel: *Historial del F. C. Barcelona, 1899-1924* / per____ (correccuita).- Barcelona: Imp. Costa, 1924. [2 v. de 464 p. y 494 p.: il. con fotografías; 19 cm. /MH].
- Castanys, Valentín: *El país del fútbol*.- Barcelona: Librería Dalmau, s.a. (ca. 1924) [32 p.; il. con dibujos b/n / OL].
- Castro, Manuel de: *La Olimpiada de París*. Vigo: Faro de Vigo, 1924. [93 p. / EL].
- Corbinos, Isidro: (Los ases del fútbol) *Montes, centro delantero de la región de Levante*.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1924) [FD].
- Deportista, Juan: *La furia española*.- Madrid: Imp. Renacimiento, s.a. (1924) [312 p.: il. 8 lám.; 19 cm. / EL].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - José M.º Canals y Eugenio Montesinos - Defensas del Real Club Deportivo Español Biografía e interviú* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [31 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Aguirrezabala (Chirri) Biografía e interviú del notabilísimo delantero del Athletic Club de Bilbao, y de los equipos español y Olímpico* / por____ Mosaico de anécdotas del famoso jugador vasco Pichichi.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [31 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Antonio Estruch: interesantes aspectos de su vida de jugador desde sus comienzos*.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. [31 p.: il.;16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Greenwell. Lo que ha dicho de su paso por el F. C. Barcelona como jugador y entrenador. Su opinión sobre clubs y equipos.- Anécdotas* .- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Martínez Surroca Interesantes aspectos de su vida de jugador desde sus comienzos en el fútbol. Lo que opina sobre el momento actual futbolístico, tomo III*.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924) [32 p.: il.;16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Oliveras- Feliu Extremo izquierda y Centro delantero de la "Unió Sportiva de Sans" Biografías e interviús* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [29 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Emilio Sagí-Barba. Su vida íntima y el jugador. Lo que opina del fútbol. El profesionalismo*.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [31 p.: il.;16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Francisco Plattko* / por____, tomo VII.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - José Samitier. Prólogo de Juan Boix, secretario de la F. C. C. F. Opinión sobre Samitier por Mr. Jack Greenwell, famoso entrenador. Interviú por Fontcuberta. Algo sobre el fútbol* / por D. José Samitier.- Barcelona: Publicaciones Globus, 1924. [48 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Manuel Crós* / por ____ tomo VI.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Pelaó-Pellicer, Medio-centro y extremo derecha del "Club Deportivo Europa", Biografías e interviú* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [31 p.: il.;16 cm. / FD].
- Fontcuberta: *Las Grandes Figuras del Fútbol - Polo - Oscar, Interior y Guardameta representantes del "Celta" y del "R. S. Ovetense. Biografías e interviú* / por____.- Barcelona: Publicaciones Globus, s.a. (ca. 1924). [32 p.: il.;16 cm. / FD].
- Fortunato, Mario: *Como debe jugarse al football* / por____ entrenador del Boca Juniors, Editorial Atlántida, Buenos Aires, 1924. [78 p.: il.; 21 cm. / MT].

- Frontana [Álvaro de]: *Paulino Alcántara, el "As" de los chutadores. El caso Barcelona-Alcántara*.- Barcelona: La novela deportiva, s.a. (1924) [63 p.; 16° / FD].
- Maluquer, Alberto: (Los ases del fútbol). *Majardín, el centro delantero del Real Madrid*.- Barcelona: Imp. Ed. Millà, s.a. (ca. 1924) [FD].
- Manchón Noriega, José: *El Campeonato Nacional y la VII Olimpiada. Prólogo de José María Mateos*.- Santander: Imp. Lit. y Enc. Vda. de Pons, 1924. [139 p.: il.; 16 cm. / MH].
- Mateos, José María: *El fútbol en 1923-1924 / por___*.- Bilbao: La Editorial Vizcaína, 1924. [188 p. 21 cm. / AT].
- Mateos, José María: *Foot-ball. Su reglamento comentado / por___*.- Bilbao: s.e., 1924. [16 p.; 4° / MA].
- Miquelarena: Los "ASES" Deportivos – *Joshé Mari Belauste. El as "atlético" y uno de los puntales del fútbol nacional*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [20 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- N. F.: *Las Grandes Figuras del Fútbol – Jack Greenwell / por___ Interesantes aspectos de su vida de "equipier" y de entrenador... Lo que opina sobre el momento actual futbolístico*.- Barcelona: Publicaciones Globus, Imp. M. Mayol, s.a. (1924) [32 p.: il.; 16 cm. / FD].
- Peris Vargas, Enrique: *Reglamento del juego de foot-ball y aplicación de sus reglas: Nombres de los árbitros colegiados, lista de Clubs federados, campeonatos de España, etc., (Obra declarada de utilidad por el Colegio Catalán de Árbitros) / por___, Árbitro Oficial Nacional, Ex campeón de España, Socio de Mérito del FC Barcelona, miembro del Comité del Colegio Catalán de Árbitros*.- s.l. [Barcelona], s.e., s.a. (1924) [93 p.: il. ; 17 cm. / MA].
- Pozsonyi, Emerico: *El entrenamiento en el fútbol / por___ prólogo por D. Juan Gamper, fundador y presidente honorario del F. C. Barcelona*.- Barcelona: s.e., 1924. [54 p.: il.; 17 cm. / MT].
- Trim-Will: *El rey del shoot. Novela de aventuras futbolísticas*.- Barcelona: Ed. Millá, s.a. (ca. 1924) [16° / OL].
- Urrustioechea: Los "ASES" Deportivos - *Canals*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [20 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- Urrustioechea: Los "ASES" Deportivos - *Pelao*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [17 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].
- Urrustioechea: Los "ASES" Deportivos – *René Petit*.- Barcelona: Ronda Universidad, 11, s.a. (ca. 1924) [20 p. s/n; 1h. poster central; 16 cm. / FD].

1925

- Alkalay, Sissy Silvio: *Método práctico para el entrenamiento del foot-ball*.- Barcelona: Lit. Ramón Oliver, s.a. (1925). [71 p.: il.; 21 cm. / FD].
- Arzuaga, Juan de: *Técnica y práctica del Football Asociación*.- Bilbao: Imp. de la Viuda e Hijos de Hernández, 1925. [110 p.: 30 fotograbados b/n; 17 cm. / MT].
- Castanys, Valentí i Roure, Alfons: *El partit del diumenge. Sainet de costums deportives en tres actes*.- Barcelona: Salvador Bonavia, 1925. (2ª ed.) [59 p.: il.; 20 cm. / OL].
- Castanys, Valentí i Roure, Alfons: *El partit del diumenge. Sainet de costums deportives en tres actes*.- Barcelona: Salvador Bonavia, 1925. [18 p.: il.; 27 cm. / OL].
- Guardiola Cardellach, Enrique: *El fútbol en la VIII Olimpiada. El triunfo del Uruguay*.- Barcelona: s.e., 1925. [125 p.: il.; 21 cm. / EL].
- M. S. M.: (Colección varia, núm. 1) *Para ser un buen futbolista. Reglas prácticas. Modo de entrenarse. Reglamento del juego / por___*.- Barcelona: Ed. Ambos Mundos, s.a. [15 p.; 17 cm. / MT].
- Mateos, José María: *El reglamento del fútbol comentado en preguntas y respuestas / por___ Con un apéndice con los calendarios de los campeonatos regionales y de España en 1925-1926*. Bilbao: Editorial La Vizcaína, 1925. [92 p.; 15 cm. / MA].
- Silva Rojo, Federico: *La tournne del Real Club Victoria por las Tierras de España*.- Las Palmas: Imp. de J. Martínez, 1925. [EL]
- Tassis, Juan de: *Los campeones de Cataluña y Alcántara. Confidencias del ex capitán del F. C. Barcelona*.- Barcelona: Imp. Domingo Garrofé, 1925. [110 p.: il.; 19 cm. / FD].

1926

- Berenguer, August: *Samitier. L'home i el jugador*.- Barcelona: Planas, S. en C., s.a. (1926) [58 p.: il. con fotografías; 20 cm. / FD].
- Cabeza, Miguel (Spectator): *Las leyes del juego del Fútbol asociación (Novísimo Reglamento internacional), con anotaciones, comentarios y explicación de los casos y un apéndice sobre el entrenamiento*.- Barcelona: Ed. Imp. de Eugenio Subirana, 1926 (Prólogo de Ricardo Cabot). [158 p.: il.; 19 cm. / MT].
- Guardiola Cardellach, Enrique: *El problema del profesionalismo*.- Barcelona: s.e., 1926. [40 p.; 16° / EL].
- Historia del fútbol alicantino. Época primera y Segunda. El primer cuarto de siglo. El Lucentum, Recreacion, Bellas Artes y Natación, 1900-1926*.- s.l. [Alicante]: s.e., 1926. [35 p.: il. fot.; 21 cm. / MH].
- Llovera Mas, José: *Reglamento del fútbol asociación*.- Barcelona: Talleres Gráficos de J. Sampere, 1926. [173 p.: il.; 17 cm. / MA].

Romo Dorado, Luis: *El analfabetismo espiritual y el foot-ball*.- Madrid: Librería Internacional de Romo, s.a. (ca. 1926) [29 p.; 23 cm. / EL].

1927

Kings, Abel: *Novela de un guardameta (Caramunchi)*.- Barcelona: Ed. Lux, 1927. [162 p.; 19 cm. / OL].

Real Federación Española de Fútbol: *Anuario 1926-1927*.- Madrid: Real Federación Española de Fútbol, 1927. [AT].

1928

López-Marqués, A.: Biblioteca Deportiva: Los Grandes Futbolistas. *Antonio Alcázar -"Extremo izquierda del equipo nacional". Su biografía y anécdotas (Revisado por la censura) / por ____*.- Barcelona: Ediciones Biblioteca Films, s.a. (ca. 1928) [31p.: il.; 16 cm. / FD].

López-Marqués, A.: *Nuevo reglamento de foot-ball: Manual práctico de un aficionado*.- Barcelona: s.e., 1928. (Citado J. L. Pastor Pradillo, 1995) [MT].

Rosell, Francesc; Pich, Rossend: *Judas futbolista*.- Barcelona: Librería Catalònia, s.a. (ca. 1928) [159 p.; 19 cm. / OL].

VV. AA.: *Llibre d'or del fútbol català*.- Barcelona: Edicions la "Monjoia", 1928. [679 p.: il. con fotografías; 30 cm. / MH].

1929

Deportista, Juan [Fernández Martín, Alberto]: *La vieja furia. Una brillante temporada de fútbol internacional*.- Madrid: Chulilla y Ángel, 1929. [40 p.: il.; 19 cm. / EL].

Federació Catalana de Futbol Associació: *Cicle de conferències / per en Josep Mª de Segarra, Doctor J. Tarruella, en J. Fernández Prida, en Manuel de la Sota*.- Barcelona: Sabadell y C.^a, S. en C., s.a. (ca. 1929) [64 p. 21 cm. / OL].

Guardiola Cardellach, E.: *Els colors del club. Novela de costums esportius*.- Barcelona: Publicacions Mundial, 1929. [208 p.; 19 cm. / OL].

Mateos, José María: *De Amberes a Montevideo*.- Bilbao: Editorial la Vizcaína, 1929. [112 p.; 8° mayor / EL].

1930

González Pérez, J.: *Historia del fútbol en Huelva y su provincia*.- Huelva: Imp. Jiménez, 1930. [VII-126 p.: il.; 17 cm. / MH].

Sopena (Ed.): *Aventuras de Machucho y Pilongo*.- Barcelona: Editor Ramón Sopena, s.a. (ca. 1930) [16 p.: il.; 19 cm. / OL].

Soto Barrera, Joaquín: *Historia del fútbol en España*.- Madrid: Compañía Ibero-americana de Publicaciones, 1930. [54 p.: il. con fotografías; 18 cm. / MH].

1931

Méndez Domínguez, Luis: *Los diablos rojos*.- Madrid: Prensa Española, 1931. [232 p.: il.; 17 cm. / EL].

Ojeda, Eliseo: *Génesis y desarrollo del fútbol en Gran Canaria*.- Madrid: Talleres Voluntad, 1931. [81 p.; 21 cm. / MH].

Zamora, Ricardo: *Recuerdos de mi vida. Diez años defendiendo la meta española*.- Madrid: Prensa Española, 1931. [306 p.: il.; 17 cm. / FD].

Zunzunegui, Juan Antonio de: *Chiripi (historia bufó-sentimental de un jugador de foot-ball)*.- Madrid: Compañía General de Artes Gráficas, 1931. [325 p.; 19 cm. / OL].

1932

Papel de fumar Gol: *Reglamento de foot-ball Asociacion*.- s.l.: s.e., s.a. (ca. 1932) [36 p.; 10,5 x 6,5 cm. / R].

Sopena (Ed.): (Biblioteca infantil) *El "Goal" de la Victoria*.- Barcelona: Ed. Ramón Sopena, s.a. (ca. 1932) [32 p.: il.; 16 cm. / OL].

Sota, Alejandro de la: *Divagaciones que nos trae el foot-ball*.- Bilbao: Editorial Vasca, 1932. [XX-299 p.; 19 cm. / EL].

1934

Arias Cardona: *Guía futbolística autorizada por los respectivos clubs. Contiene el reglamento del juego del fútbol. Campos neutrales para desempates de todos los clubs de fútbol de primera categoría de toda España e Islas. Historial de los mismos y fotos individuales de los equipiers de cada club. Temporada 1934-35*. s.l.: s.e., s.a., (1934) [80 p.: il.; 16 cm. apaisado / GF].

1935

Castro, Manuel de (Handicap): *Las gestas españolas en la Olimpiada de Amberes*.- Vigo [Ed. del autor], 1935. [66 p.: il.; 11 cm. / EL]

Federación Española de Fútbol: *Anuario 1936*.- Madrid: Federación Española de Fútbol, 1935. [AT].

1936

Federación Española de Fútbol: *Anuario 1936*.- Madrid: Federación Española de Fútbol, 1936. [AT].

Moragas Ramírez, Emili y Suriol Torra, Josep: *Tres mil quinientos casos de traumatismo de fútbol. Registro estadístico de los mismos con clasificación de lesiones y su distribución anatómica-topográfica y deportiva*.- Barcelona: s.e., 1936. [48 p.; 24 cm. / OMD].

Sánchez, Fermín (Pepe Montaña): *Cómo se hace un árbitro*.- Santander: s.e., 1936. [96 p. 19 cm. / MA].

As a conclusion

In recent years in Spain, a great interest in the history of football has been awoken and, currently, this is the sport that generates the most studies. All this documentation, with the available technological resources, can be easily storable, identifiable and retrievable. Furthermore, this has an inestimable value for historians, documentalists or philologists and allows for the retrieval of the first printed sources of information related to football in Spain, which give testimonial data about the origin, institutionalization and social impact of this sport.

In this contribution, we have exposed the first football literature published in Spain; a technical-advertising literature that emerged in the cultural context of modernism, with the doctrinal support of the regenerationist movement in the early 20th century.

The technical literature related to football had a late incorporation. The first published technical manuals had a simplistic nature and practically covered the description of the game and the regulations. It can be stated that the first works filled an advertising role. However, the monographs about football were the main sporting works in the first third of the 20th century. The success of these monographs covered the majority of the bibliography about sports in the twenties. Unquestionably, this was the manifestation of the relevance and the popular success that football acquired as a mass spectacle at that time.

The first books related to football served not only to promote the game and to form the practical and technical development of the game among amateurs, but in addition, they served to entertain, reflect and educate in the emerging values of sports.

The lack of high-quality technical literature was criticised, as well as the weak publishing production that was practically focused on Barcelona and the professionals of the sport journalism. The territorial leadership of Catalonia and the powerful publishing and journalistic industry of Barcelona were some of the main contributions to the bibliography of football. Although the limited specialised bibliography was criticised due to its technical simplicity, it contributed to the sporting development of amateurs and professionals.

Football produced the most important bibliography of the sporting movement of the first third of the 20th century. Nowadays these publications have an inestimable documental value and are essential

A manera de conclusió

En aquests últims anys a Espanya s'ha despertat un gran interès per la història del futbol i en l'actualitat és l'esport que més estudis genera. Tota aquesta documentació, amb els mitjans tecnològics disponibles, pot ser fàcilment emmagatzemable, identificable i recuperable. Així mateix, aquest fet té un inestimable valor per als historiadors, documentalistes o filòlegs i fa possible la recuperació de les primeres fonts d'informació impreses entorn del futbol a Espanya, que concedeixen dades testimonials entorn de l'origen, la institucionalització i la repercussió social d'aquest esport.

En aquesta aportació hem posat al descobert la primera bibliografia futbolística apareguda a Espanya: una literatura tecnicopropagandística que va sorgir en el context cultural del Modernisme, amb el suport doctrinal del moviment regeneracionista del principi del segle xx.

La literatura tècnica entorn del futbol va tenir una manifestació tardana. Els primers manuals tècnics publicats van tenir un caràcter simplista i pràcticament cobrien la descripció del joc i la reglamentació. Pot afirmar-se que aquestes primeres obres van complir una funció propagandística. No obstant això, les monografies entorn del futbol van ser les obres esportives majoritàries del primer terç del segle xx. L'èxit d'aquestes monografies va acaparar la major part de la bibliografia esportiva dels anys vint. Sens dubte va ser el reflex del protagonisme i de l'èxit popular que va adquirir el futbol com a espectacle de masses en aquests anys.

Els primers llibres entorn del futbol van servir per fomentar i formar el desenvolupament pràctic i tècnic del joc entre els aficionats, però, a més a més, van servir per entretenir, per reflexionar i per educar en els emergents valors de l'esport.

La falta d'una literatura tècnica de qualitat va ser criticada, així com també la feble producció editorial, que pràcticament es va concentrar a Barcelona i en els professionals del periodisme esportiu. El lideratge territorial de Catalunya i la poderosa impremta editorial i periodística de Barcelona va ser una de les principals aportacions a la bibliografia esportiva del futbol. L'escassa bibliografia especialitzada, encara que criticada per la seva simplicitat tècnica, va coadjuvar al desenvolupament esportiu de l'aficionat i dels professionals.

El futbol va generar la bibliografia més important del moviment esportiu del primer terç del segle xx. Avui aquestes publicacions tenen un inestimable valor documental i són indispensables per conèixer, interpretar

for knowing, interpreting and (re)constructing the history of Spanish football. However, our limitations are derived from the limited early studies, practically inexistent, but it is satisfactory for us to initiate this task that must be continued in the future, with more dedication, researchers and institutional support.

With this repertoire we believe we have taken a step towards the (re)construction of a historical bibliographic space of our culture and the national sporting heritage. This contribution must be the piece of a mosaic that allows for the completion of a documental and scientific database of historical works, which are susceptible to the considered sciences of physical activity and sports. The location, acquisition, classification, preservation and access to these works will allow for the opening of new horizons in multidisciplinary and interdisciplinary studies in the near future, beyond the initial preliminary works of the information and documental sciences.

We are aware that in the study we have presented, not all of the printed bibliography related to football in Spain cannot be found, and thus we will continue in search of new documents so that in the future we can show a more complete bibliographic repertoire of football in the first third of the 20th century.

Conflict of interest

The authors declare that they have no conflict of interest to declare.

References / Referències

- Alfaro, H. G. (2011). Hacia la recuperación de la Historia en Bibliotecología y Documentación. *Documentación de las Ciencias de la Información*, 34, 167-176.
- Aquesolo, J. (2000). Apuntes para una historia de la documentación deportiva. *Revista General de Información y Documentación*, 10(1), 31-67.
- Ayuso, M. D. (1999). Revisión interdisciplinar de la bibliografía y fuentes de información en los umbrales del siglo XXI. *Revista General de Información y Documentación*, 9(1), 203-215.
- Balius, R. (1982). Josep Elías i Juncosa. *Apunts d'Educació Física i Medicina Esportiva*, 19(75), 209-216.
- Balius, R. (1998). La biblioteca "Los sports". *Apunts. Educació Física i Esports* (52), 109-113.
- Berasategui, M. L. (2008). Fonts bibliogràfiques per a l'estudi de l'educació física i l'esport a Catalunya (1856-1975). *Temps d'Educació*, 35, 169-196.
- Blanco, R. (1927). *Bibliografía general de la educación física*. Madrid: Hernando.
- Castro, J. (2012). *Orígenes del fútbol sevillano. La olvidada memoria británica*. Madrid: Punto Rojo Libros.
- Corbinos, I. (22 de gener de 1919). España ¿ingresarà en la futura Sociedad de naciones deportivas? *El Sport*, 159, 3-4.

i (re)construir la història del futbol espanyol. No obstant això, les nostres limitacions parteixen dels escassos estudis precedents, pràcticament inexistent, i ens satisfà poder iniciar aquesta tasca, que necessàriament han de continuar en el futur, amb més dedicació, investigadors amb suport institucional.

Amb aquest repertori creiem haver donat un pas cap a la (re)construcció d'un espai bibliogràfic històric de la nostra cultura i del patrimoni esportiu nacional. De si mateixa, aquesta aportació ha de ser la peça d'un mosaic que permeti completar una base de dades documentals i científica entorn de les obres històriques susceptibles de les considerades ciències de l'activitat física i l'esport. La localització, adquisició, catalogació, conservació i l'accés a aquestes obres ha de permetre, en un futur no llunyà, obrir nous horitzons d'estudi multidisciplinari i interdisciplinari, més enllà del recorregut iniciat des de les ciències de la informació i la documentació.

Coneixedors que en l'estudi que hem presentat no es troba tota la bibliografia entorn del futbol impresa a Espanya, seguirem en la recerca de nous documents perquè en un futur puguem mostrar un repertori bibliogràfic més complet del futbol en el primer terç del segle xx.

Conflicte d'interessos

Els autors declaren que no tenen cap conflicte d'interessos.

- Deportista, J. [Alberto Martín Fernández] (1924). *La furia española*. Madrid: Imp. Renacimiento.
- Díaz, J. (2000). Los nacionalistas van al fútbol. Deporte, ideología y periodismo en los años 20 y 30. *ZER Revista de Estudios de Comunicación* (9), 357-394.
- Díez, I. C. (2000). Las bio-bibliografías: estado actual y metodología. *Cuadernos de Documentación Multimedia* (10), 67-77.
- Elías, R. (1992). *Josép Elías i Juncosa "Corredisses", un precursor de l'olimpisme català*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de la Presidència, Secretaria General de l'Esport.
- García-Castell, J. (1968). *Història del futbol català*. Barcelona: Aymà.
- Handicap (1924). Bibliografía deportiva. La Olimpiada de París, el último libro de Handicap. *Aire Libre*, 54, 2.
- Irueta-Goyena, P. (1996). Recursos documentales en educación física y deportes. *Revista General de Información y Documentación*, 6(1), 195-220.
- Kuntz, A. R. (25 de desembre de 1919). Hace falta moverse. *Madrid-Sport*, 169, 3-4.
- Lagardera, F. (1992). De la aristócrata gimnástica al deporte de masas: un siglo de deporte en España. *Sistema*, 110-111, 9-36.
- Llaverías, A. (1935). *Catálogo de la Biblioteca del Gimnasio de Colón*. Barcelona: Anticuaría de Antonio Palau Dulcet.

- Martialay, F. (2001). *¡Amberes! Allí nació la furia española*. Madrid: Real Federación Española de Fútbol.
- Menéndez, M. (1876). De Re Bibliographica. *Revista Europea*, 8(125), 65-73.
- Museo Pedagógico Nacional (1915). *Bibliografía y material de enseñanza. Educación física e higiene escolar*. Madrid: R. Rojas.
- Negrete, C. (1924). La literatura y los deportes. *Madrid-Sport*, 43, 2-3.
- Pastor, J. L. (1995). *La educación física en España: fuentes y bibliografía básicas*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- Pastor, J. L. (2003). Gimnástica. De la inopia conceptual a la utopía metodológica. Madrid: Librerías Deportivas Esteban Sanz.
- Pastor, J. L. (2008). El fons bibliogràfic i documental relacionat amb l'activitat física i esportiva a Espanya. *Apunts. Educació Física i Esports* (94), 14-22.
- Pedraza, J. (2002). El libro antiguo en la red o El contacto de los extremos. *Scire*, 8(2), 71-90.
- Poch, A. (2005). L'esport en l'obra de Francesc Trabal: entre la denuncia y la modernitat. *Arraona*, 29, 60-69.
- Pujadas, X. (coord.) (2011). *Atletas y ciudadanos. Historia social del deporte en España (1870-2010)*. Madrid: Alianza Editorial.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (1997). *L'esport és notícia. Història de la premsa esportiva a Catalunya (1880-1992)*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (2001). La mercantilización del ocio deportivo en España. El caso del fútbol (1900-1928). *Historia Social*, 47, 147-168.
- Pujadas, X., & Santacana, C. (2012). Prensa, deporte y cultura de masas. El papel del periodismo especializado en la expansión social del deporte en Cataluña hasta la guerra civil (1890-1936). *Historia y Comunicación Social*, 17, 139-155.
- Punzano, V. (1991). Pensamiento bibliográfico de Menéndez Pelayo. *Anales de Literatura Española*, 7, 147-164.
- Reparaz, F. (15 de desembre de 1919). Olimpismo. *Heraldo Deportivo*, 165, 472-473.
- Ribes, B. (Ed.) (1928). *Llibre d'or del fútbol català*. Barcelona: Edicions la "Monjoia".
- Ricco, A., & Nomdedeu-Rull, A. (2012). El léxico del fútbol en la poesía: Alberti, Hernández, Benedetti. *Didáctica. Lengua y Literatura*, 24, 295-314.
- Rivero, A. (2003). *Deporte y modernización: La actividad física como elemento de transformación social y cultural en España, 1910-1936*. Madrid: Comunidad de Madrid. Consejería de Cultura y Deportes. Dirección General de Deportes.
- Senén, J. (25 de gener de 1923). La "Furia Española", vencida por la "selección Guipuzcoana". *Madrid-Sport*, 330, 3.
- Sintes (1933). *Índice bibliográfico*. Barcelona: Librería Sintes.
- Torrebadella-Flix, X., & Nomdedeu-Rull, A. (2013). Foot-ball, futbol, balompié... Los inicios de la adaptación del vocabulario deportivo de origen anglosajón. *RICYDE. Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 31, 5-22. doi:10.5232/ricyde2013.03101
- Torrebadella, X. (2000). Aproximació a una història de l'activitat física i l'esport mitjançant l'anàlisi de les fonts bibliogràfiques (1800-1939). *Apunts. Educación Física y Deportes* (59), 11-20.
- Torrebadella, X. (2009). *Contribución a la historia de la educación física y el deporte (1800-1939)* (Tesi doctoral no publicada). Lleida: Universitat de Lleida, Departament d'Història de l'Art i Història Social.
- Torrebadella, X. (2011). *Repertorio bibliográfico inédito de la educación física y el deporte en España (1800-1939)*. Madrid: Fundación Universitaria Española.
- Torrebadella, X. (2012a). El deporte contra la educación física. Un siglo de discusión pedagógica y doctrinal en la educación contemporánea. *Movimiento humano* (4), 73-98.
- Torrebadella, X. (2012b). El fútbol en Lleida. De los orígenes a la consolidación del fútbol comarcal (1910-1936), *Cuadernos de Fútbol (CIHEFE)*, juny, setembre i octubre, 33, 35 y 36. Recuperat de <http://www.cihefe.es/cuadernosdefutbol/author/xavier-torrebadella/>
- Torrebadella, X. (2012c). Orígenes del fútbol en Barcelona (1892-1903). *RICYDE. Revista Internacional de Ciencias del Deporte*, 8(27), 80-102. doi:10.5232/ricyde2012.02706
- Torrebadella, X. (2013). L'Acadèmia d'Educació Física de Catalunya. Un intent per legitimar un espai institucional i doctrinal de l'educació física en la II República. *Apunts. Educació Física i Esports* (114), 23-35. doi:10.5672/apunts.2014-0983.cat.(2013/4).114.02
- Torrebadella, X., & Olivera, J. (2012). Las cien obras clave del repertorio bibliográfico español de la educación física y el deporte en su proceso de legitimación e institucionalización (1807-1938). *Revista General de Información y Documentación*, 22, 119-168.